

แม่น้ำโขง

สายน้ำที่เปลี่ยนแปลง

งานวิจัยของชาวบ้านริมโขง
จังหวัดเชียงราย

มูลนิธิ
แม่น้ำโขง

mci
Mekong Community Institute
สถาบันชุมชนลุ่มน้ำโขง

กลุ่มรักษ์เชียงของ
สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต
สถาบันชุมชนลุ่มน้ำโขง
คณะนักวิจัยชาวบ้านริมโขงจังหวัดเชียงราย

แม่น้ำ โขง

สายน้ำ ที่เปลี่ยนแปลง

...

งานวิจัยของชาวบ้านริมโขง
จังหวัดเชียงราย

MCI
Mekong Community Institute
สถาบันชุมชนคุ่มน้ำโขง

กลุ่มริษะเชียงทอง
สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต
สถาบันชุมชนคุ่มน้ำโขง
คณะนักวิจัยชาวบ้านริมโขง
จังหวัดเชียงราย

แม่น้ำ โขง | สายน้ำ ที่เปลี่ยนแปลง

งานวิจัยของชาวบ้านริมโขง จังหวัดเชียงราย

ISBN 978-616-598-671-7

กองบรรณาธิการ ชีระพงศ์ โพธิ์มันน์ สายฉัตรน์ ชำมหนึ่ง เกรียงไกร แจ่มสว่าง
พิศนุกรณ์ ดีแก้ว อริดา รัชธานี ไกรทอง เหว้าน้อย
สมเกียรติ เชื้อนเชียงสา และจิระศักดิ์ อินทะยศ

ผลิตโดย

กลุ่มรักษ์เชียงของ
สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต
สถาบันชุมชนลุ่มน้ำโขง
คณะนักวิจัยชาวบ้านริมโขงจังหวัดเชียงราย

พิมพ์ครั้งที่ 1

มีนาคม 2566

จำนวนพิมพ์

1,000 เล่ม

ออกแบบ/พิมพ์ที่

หจก.วนิดาการพิมพ์ 14/2 หมู่ 5 ตำบลสันผีเสื้อ
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ 50300
โทรศัพท์/โทรสาร 0 5311 0503-4

สารบัญ

คำโปรย	3
คำนำ	6
บทสรุปงานวิจัย	7
Summary of the research	10
1) เกณฑ์นำ	15
ความเป็นมาของการทำวิจัย	15
วิธีทำวิจัย	18
2) ระบบนิเวศและฤดูแม่น้ำโขง	21
ระบบนิเวศแม่น้ำโขงตามความรู้ท้องถิ่น	23
ฤดูโขงและฤดูคนกับการขึ้นลงตามธรรมชาติของน้ำ	26
การเปลี่ยนแปลงของน้ำและระบบนิเวศ	29
การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศกับพืชอาหาร นกแม่น้ำโขง	30 33
3) เมื่อปลาหายไปและพรวนปลาก็ลดลง	37
ปลาแม่น้ำโขง	38
ภูมิปัญญาพรวนปลาในการเลือกใช้เครื่องมือหาปลาตามฤดูโขง	40
การเปลี่ยนแปลงของปลา	42
การเปลี่ยนแปลงของลั้ง เรือ และคนหาปลา	43
การเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือหาปลา	46

4) ความผันผวนของโก	49
โกที่หมู่บ้านห้วยลึก	50
โกที่หมู่บ้านแจมปอง	54
5) เกษตรริมโขงและริมอิง	59
เกริ่นนำ	59
เกษตรริมโขงที่บ้านหาดบ้าย-หาดทรายทอง	62
เกษตรริมอิงที่บ้านปากอิงใต้	68
6) การเปลี่ยนแปลงการพึ่งพาแม่น้ำโขงและการปรับตัวของชุมชน	75
ภาคผนวก	81

คำโปรย

โดย รองศาสตราจารย์ ดร.กนกวรรณ มะโนรัมย์
ผู้อำนวยการศูนย์วิจัยสังคมอนุภูมิภาคแม่น้ำโขง
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

งานวิจัยเรื่อง “แม่น้ำโขง สายน้ำที่เปลี่ยนแปลง งานวิจัยของ
ชาวบ้านริมโขงจังหวัดเชียงราย” มีความสำคัญมาก 5 ประการ ได้แก่

ประการแรก การนำเสนอเรื่องเล่า (narratives) และรายละเอียด
เกี่ยวกับ “ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบนิเวศแม่น้ำโขง”
ทั้งจากแม่น้ำโขงสายหลักและสาขาของแม่น้ำโขงในส่วนใหญ่ผ่านจังหวัดเชียงราย
อย่างเช่นแม่น้ำอิง ได้แก่ ภูมินิเวศ ความรู้เกี่ยวกับปลาและนิเวศปลาแม่น้ำโขง
โกในฐานะที่เป็นพืชน้ำโขงที่สำคัญต่อระบบนิเวศ รายได้และอาหาร และเกษตร
พืชผักริมโขง องค์ความรู้นี้เป็นความรู้เฉพาะถิ่น (situated knowledge)
ที่สะสมอยู่ในคนหลายรุ่นและมีความเป็นพลวัตสูง เพราะถูกส่งทอด ถ่ายทอด
แลกเปลี่ยน แบ่งปัน ตั้งคำถามใหม่ๆ การนำไปใช้เพื่อสร้างรายได้ อาหาร
และวัฒนธรรมท้องถิ่น การปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลง อีกทั้ง
ทำให้เห็นว่าองค์ความรู้ี้มีความแตกต่างหลากหลาย ไม่ได้เป็นเนื้อเดียวกัน
ทั้งจังหวัด เพราะระบบนิเวศแม่น้ำโขงในส่วนที่ผ่านจังหวัดเชียงรายมีระบบนิเวศ
ย่อยๆ ที่หลากหลายมากมาย

ประการที่สอง ความเชื่อมโยงระหว่างนิเวศกับวัฒนธรรมชาวบ้าน

หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าความสัมพันธ์ระหว่างนิเวศและสังคม (eco-social relations) ข้อมูลที่ปรากฏในงานชิ้นนี้บ่งชี้ให้เห็นว่าผู้คนและสังคมมิได้แยกเด็ดขาดออกจากธรรมชาติหรือระบบนิเวศ การนำเสนอผ่านการอธิบายระบบนิเวศของชาวบ้านนั้นทำควบคู่กันไประหว่างคน วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และนิเวศอย่างชัดเจน เช่น การหาไก่และปลาจากน้ำโขงและแม่น้ำอิง เพื่อสร้างอาหารและรายได้ การอาศัยความสมบูรณ์ของตะกอนดินที่ไหลพัดพามาตามแม่น้ำโขงเพื่อให้ผักชนิดต่างๆ งอกงามด้วยธาตุอาหารจากธรรมชาติ จนสามารถเก็บเกี่ยวเป็นอาหาร แลกเปลี่ยน และสร้างรายได้ตามฤดูกาลทั้งปี การสร้างวัฒนธรรมความเชื่อที่สัมพันธ์กับแม่น้ำสำหรับการอยู่ร่วมกันตามความเชื่อ จารีตและบรรทัดฐานท้องถิ่น เช่น ไหลเรือไฟ การแข่งเรือ และการเลี้ยงผี

ประการที่สาม ปัญหาของระบบนิเวศแม่น้ำโขงที่กระทบต่อความสมบูรณ์ของแม่น้ำโขงและคนริมโขง งานวิจัยชาวบ้านทำให้เห็นว่าปัญหาของระบบนิเวศแม่น้ำโขงได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไม่มีวันเหมือนเดิม เนื่องจากการสร้างเขื่อนในลำน้ำโขงตอนบนที่เกิดขึ้นมาแล้วนับเป็นเวลา 30 ปี ปัญหาสำคัญคือการหายไปของพื้นที่เกษตรริมโขงเพราะการพังทลายของตลิ่งจากระดับน้ำโขงที่ขึ้นลงอย่างไม่เป็นธรรมชาติ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าปรากฏการณ์ “โขงรวน” การหายไปของนกแม่น้ำโขงเพราะขาดที่วางไข่และทำรังริมตลิ่ง ตลิ่งหายไปพืชอาหารบางชนิดที่หายไป ฤดูอพยพที่คลาดเคลื่อนของปลา ปลาหาได้ยากขึ้น การเปลี่ยนรูปร่างของปลาบางชนิด ขนาดของปลาที่เล็กลง โกลดลง การหายไปของดอนขนาดใหญ่ เป็นต้น

ประการที่สี่ การใช้ภูมิปัญญาและความรู้ในการปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดแน่นอนว่าปัญหาที่เกิดกับระบบนิเวศแม่น้ำโขงและการใช้ความรู้ทั้งแบบใหม่และแบบดั้งเดิมในการปรับตัวของชาวบ้านริมโขงจังหวัดเชียงรายเพื่อให้อยู่รอดได้รับการบันทึกอย่างเป็นระบบผ่านกระบวนการวิจัย ไม่ว่าจะเป็นการปรับตัวด้านอาชีพใหม่ เช่น ค่าขายชายแดน รับจ้าง การปรับวิธีการปลูกพืชและ

การหาปลา ทำเกษตรกรรมแบบใหม่ๆ และการเพาะพันธุ์ปลา ข้อมูลการปรับตัวนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านริมโขงมีศักยภาพ มีความสามารถ และมีความรู้เพื่อหาทางออกจากปัญหาแม่น้ำโขงที่ได้เผชิญมายาวนาน แต่การปรับตัวดังกล่าวต้องใช้ทุนและเทคโนโลยีใหม่เช่นกัน ซึ่งนับว่ามีความท้าทายมากขึ้นของการดำรงชีวิตภายใต้ความกดดันที่เกิดจาก “โขงรวน”

ประการสุดท้าย งานวิจัยชาวบ้านสร้างการเปลี่ยนแปลงได้อย่างมีพลัง

ชาวบ้านและองค์กรเครือข่ายภาคประชาสังคมสามารถตั้งโจทย์หรือคำถามการศึกษา ตั้งวัตถุประสงค์ หาวิธีการเก็บรวบรวมความรู้ และสรุปองค์ความรู้ ออกเป็นหมวดหมู่ได้อย่างกระชับและเข้าใจง่าย งานวิจัยแนวนี้ถือเป็นความรู้ภาคพลเมือง (citizen science) ที่สะท้อนความเป็นอยู่หรือการมีชีวิตร่วมของประชาชนริมโขงท่ามกลางปรากฏการณ์ “โขงรวน” ชาวบ้านและภาคประชาสังคมกำลังรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับปัญหาและความตึงเครียดของระบบนิเวศแม่น้ำโขง และการปรับความเป็นอยู่ของคนที่อาศัยแม่น้ำโขงในภาวะที่แม่น้ำโขงเต็มไปด้วยปัญหา มีความยากลำบากและท้าทาย

ขอชื่นชมและยินดีกับชาวบ้านนักวิจัยใน 10 หมู่บ้าน ที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงใน 3 อำเภอของจังหวัดเชียงราย ได้แก่ อำเภอเชียงแสน อำเภอเชียงของ และอำเภอเวียงแก่น ผู้สามารถสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับตัวเองและระบบนิเวศในพื้นที่ของท่านได้อย่างเป็นระบบและน่าอ่าน องค์ความรู้ทุกอย่างที่ปรากฏในงานเล่มนี้มีคุณค่าต่อการเรียนรู้เป็นอย่างมากในหมู่นักวิชาการ นักวิจัย นักศึกษา และนักพัฒนาเพื่อการเรียนรู้เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับทรัพยากร

นอกจากนี้ สมควรที่รัฐและภาคเอกชนที่ใช้อำนาจที่เหนือกว่าในการเข้ามาจัดการแม่น้ำโขง จะนำงานวิจัยเล่มนี้มาทำความเข้าใจประชาชนริมโขงมากขึ้น ให้เคารพความรู้ประสบการณ์ของชาวบ้าน และนับเอาภูมิปัญญาความรู้ของชาวบ้านริมโขงมาเป็นส่วนสำคัญในการประกอบการตัดสินใจในการจัดการแม่น้ำโขงให้ยั่งยืนในอนาคตต่อไป

คำนำ

แม่น้ำโขงคือสายน้ำที่มีความสำคัญของโลก มีความหลากหลายทางชีวภาพ มีความมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ หล่อเลี้ยงผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ในภูมิภาคนี้ ก่อเกิดวัฒนธรรม และสร้างอารยธรรมมาอย่างยาวนาน กว่าสองทศวรรษที่ผ่านมา มีโครงการพัฒนาภูมิภาคลุ่มน้ำโขงด้วยการสร้างเขื่อนผลิตไฟฟ้าพลังน้ำจำนวนมาก และโครงการระเบิดเกาะแก่งเพื่อการเดินเรือพาณิชย์ขนาดใหญ่ ได้สร้างปัญหาความเปลี่ยนแปลงให้กับระบบนิเวศแม่น้ำโขงอย่างรุนแรง ปัญหาจากการที่เขื่อนแม่น้ำโขงเก็บกักน้ำจำนวนมาก โดยกำหนดการปิดเปิดเขื่อนเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า จึงสร้างความผันผวนระดับน้ำโขง การลดลงของตะกอน ทำให้มีผลกระทบกับสิ่งมีชีวิตและผู้คนตลอดสายน้ำ

เพื่อให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อแม่น้ำโขง และวิถีชีวิตของผู้คนลุ่มน้ำโขง การศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ และชุมชน จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะสะท้อนให้เห็นผลกระทบที่เป็นรูปธรรม นำไปสู่การหาแนวทางความร่วมมือกัน กำหนดวิธีการรับมือผลกระทบ และร่วมกันคิดหาแนวทางการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับการรักษาความสมดุลธรรมชาติ อันเป็นที่ประจักษ์ว่าคนลุ่มน้ำโขงกำลังเผชิญหน้ากับปัญหาวิกฤตซ้อนวิกฤตจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ และโครงการที่ทำลายระบบนิเวศลุ่มน้ำโขง ในหลายประเด็นปัญหา มาสู่การร่วมหาแนวทางการรักษาสิ่งแวดล้อมและฟื้นคืนระบบนิเวศที่เอื้อต่อวิถีชีวิตคนลุ่มน้ำโขงที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ท่ามกลางวิกฤตที่กำลังเผชิญร่วมกัน

นิวัฒน์ ร้อยแก้ว

โองเฮียนแม่น้ำของ (กลุ่มรักษ์เชียงของ)

บทสรุปงานวิจัย

ปัญหาแม่น้ำโขงในภาคเหนือของไทยเกิดขึ้นมายาวนานกว่า 30 ปี สอดคล้องกับช่วงเวลาการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำโขงในประเทศจีนที่เกิดขึ้นเขื่อนแรกในปี พ.ศ. 2536 และการสร้างเขื่อนอื่นๆ อีกตามมา ในขณะที่นี่ถือเป็นปัญหาใหญ่ที่สร้างผลกระทบระดับภูมิภาค และก็เกิดความเสียหายอย่างรุนแรงต่อระบบนิเวศและคนในประเทศไทย แต่การแก้ไขปัญหากลับเป็นหน้าที่ของชาวบ้านที่ต้องจัดการกันเองตามยถากรรม การช่วยเหลือตัวเองรวมไปถึงการลุกขึ้นมารวบรวมข้อมูลที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2546–2547 และครั้งนี้ก็เช่นกันที่ชาวบ้านและองค์กรพัฒนาเอกชนได้ร่วมกันทำวิจัยขึ้นอีก เพื่อเป็นหลักฐานของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมากมายในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา หลังจากการวิจัยครั้งแรก โดยใช้รูปแบบการวิจัยไพบ้านในชื่อเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและชุมชนจากผลของการเปลี่ยนแปลงแม่น้ำโขง” ทำการวิจัยใน 10 หมู่บ้าน ที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงใน 3 อำเภอของจังหวัดเชียงราย คือ อำเภอเชียงแสน เชียงของ และเวียงแก่น การวิจัยจัดทำขึ้นในเดือนกันยายนปี พ.ศ. 2563 ถึงเดือนธันวาคม ปี พ.ศ. 2565 ซึ่งใช้เวลาดำเนินงานนานกว่าที่วางแผนไว้เนื่องจากปัญหาโรคโควิด-19 ระบาด โดยมีหัวข้อการวิจัยและข้อค้นพบสำคัญ ดังนี้

1) ระบบนิเวศแม่น้ำโขง แบ่งตามภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ 13 ระบบย่อย คือ ริมฝั่ง ดอน หาด คก ผา หลง ร่อง กว๊าน แจ่ม น้ำห้วยและน้ำสาขา หนอง บวก และบง ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาตามฤดูแม่น้ำโขง 4 ฤดู คือ ฤดูน้ำลด ซึ่งกินเวลาประมาณ 1 เดือน ฤดูน้ำน้อย เวลาประมาณ 5–6 เดือน ฤดูน้ำเพิ่ม เวลาประมาณ 2 เดือน และฤดูน้ำไหลหลาก เวลาประมาณ 4 เดือน ภายใต้ฤดูที่เปลี่ยนแปลง ระบบนิเวศโขงปรับเปลี่ยนตามธรรมชาติของระดับน้ำที่ต่างกันถึง 20 เมตร ระหว่างฤดูที่น้ำน้อยสุดและฤดูที่น้ำขึ้นสูงสุด

ความรู้ของชาวบ้านนี้เป็นสิ่งยืนยันชัดเจนว่าระบบนิเวศมีความซับซ้อน และการขึ้นลงตามธรรมชาติของน้ำโขงคือซีพจรหรือหัวใจของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นตัวกำหนดทั้งระบบนิเวศและชุมชน เช่น พฤติกรรมปลา การหาปลา การเลือกใช้เครื่องมือหาปลา การเกิดและหาโก การปลุกฝักริมโขง ประเพณีไหลเรือไฟ การแข่งเรือ การเลี้ยงผี ฯลฯ ในทางกลับกัน เมื่อซีพจรโขงรวนมายาวนานจากการขึ้นลงที่ผิดธรรมชาติของน้ำทุกอย่างก็กระทบไปหมด รวมไปถึงนกแม่น้ำโขงที่มีอย่างน้อย 21 ชนิด บางชนิดรังที่วางไข่ถูกน้ำท่วมฉับพลันหรือบางชนิดไม่มีที่ให้ทำรังเพราะตลิ่งหายไป พืชอาหารอย่างน้อย 27 ชนิด ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติในระบบนิเวศย่อยต่างๆ มีบางชนิดที่หายากและบางชนิดที่หายไป

2) พันธุ์ปลา ปลาแม่น้ำโขงมีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับระบบนิเวศย่อยและฤดูโขง โดยกลุ่มปลาหนึ่งขนาดใหญ่จะเป็นกลุ่มแรกที่เดินทางขึ้นมาในช่วงต้นฤดูฝน ตามมาด้วยกลุ่มปลาหนึ่งขนาดกลางและขนาดเล็ก และกลุ่มปลาเล็กี่ขนาดเล็กและขนาดกลางก็จะทยอยเดินทางมาช่วงใกล้ๆ กัน เมื่อถึงช่วงปลายฤดูวางไข่ กลุ่มปลาเพียงจะเป็นกลุ่มปิดท้ายที่เดินทางมา การสำรวจพบปลาแม่น้ำโขงและปากแม่น้ำสาขา 100 ชนิด เป็นปลาธรรมชาติในแม่น้ำโขง 90 ชนิด และปลาต่างถิ่น 10 ชนิด ในจำนวนนี้มีปลาแม่น้ำโขง 8 ชนิด ที่ชาวบ้านไม่เห็นมากกว่า 20 ปีแล้ว คือ ปลาบึก ปลาเลิม ปลาปิ้ง ปลาหว่าหนานอ ปลาหว่าปลากระโท (ปลาเสือ) ปลาเอน ปลาซ่อนงูเห่า นอกจากนี้ยังมีมีการเปลี่ยนแปลงอีกหลายอย่าง เช่น ฤดูอพยพที่คลาดเคลื่อน ปลาที่อพยพเป็นฝูงหายไป ปลาบางชนิดรูปร่างเปลี่ยน ปลาที่จับได้ขนาดเล็กลง

3) การหาปลา เครื่องมือหาปลาในแม่น้ำโขงแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ 1) เครื่องมือประเภทดักปลา เช่น โด่ง-ตวง มองย้ง (ตาข่าย) 2) เครื่องมือที่ใช้ล่อปลา เช่น เบ็ดคิด เบ็ดคำว 3) เครื่องมือที่ใช้จับปลา เช่น แห สอด มองไหล และ 4) เครื่องมือที่ช่วยในการหาปลา ซึ่งพรานปลาจะเลือกใช้ให้สอดคล้องกับระบบนิเวศย่อย ฤดูโขง และชนิดของปลา ปัจจุบันพบว่าเครื่องมือหลายอย่างใช้ไม่ได้อีกต่อไป ในงานวิจัยครั้งก่อนเมื่อปี พ.ศ. 2547 พบลั้งหรือจูดหาปลา

ในแม่น้ำโขง 14 แห่ง ปัจจุบันหายไป 5 แห่ง เพิ่มขึ้นใหม่ 2 แห่ง ซึ่งเป็นลั้ง
ในปากแม่น้ำกก ในปี พ.ศ. 2560 พบเรือหาปลาในแม่น้ำโขง 266 ลำ ปัจจุบัน
เหลือ 195 ลำ คนหาปลาเหลือ 151 คน ปลาเศรษฐกิจหายไปหลายชนิด
ปลาหาได้ยากขึ้นมากกว่าเดิม พรานปลาบางคนลงไปหาปลาต่อเนื่องทุกวัน
ครั้งเดือนแต่ไม่ได้ปลาแม้แต่ตัวเดียว

4) ไก่แม่น้ำโขง ไก่เป็นแหล่งอาหารและรายได้สำคัญของคนริมโขง
ผู้หญิงเป็นกลุ่มคนหลักที่มีความรู้เรื่องนี้เพราะเกี่ยวข้องกับไก่อตั้งแต่การเก็บ
ทำอาหาร ถนอมอาหาร และขาย ไก่เป็นตัวชี้วัดชีพจรและสุขภาพแม่น้ำโขงที่ดี
เพราะมีความอ่อนไหว ไก่เริ่มเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดช่วงปี พ.ศ. 2555-2557
ต่างกันตามแต่พื้นที่ จากนั้นการเกิดของไก่อี้นผวน บางปีไม่มีเลย บางปีมีแค่
ไม่กี่วันจากที่ปกติจะออกประมาณ 4-5 เดือน เช่น ที่บ้านหาดบ้าย ในปี
พ.ศ. 2559-2562 ไก่ไม่มีเลย ปี พ.ศ. 2563 ไก่ออกเยอะ ปี พ.ศ. 2564
ไก่อที่เก็บได้จะเป็นไก่อที่หลุดมาตามน้ำ ปี พ.ศ. 2565 ไก่ออกเยอะกว่าทุกปี

5) เกษตรริมโขงและริมอิง เกษตรริมโขงตามฤดูกาลจะทำบ่นที่ดิน
ที่ไหลขึ้นมาในช่วงน้ำลดตามชีพจรโขง เป็นอัตลักษณ์สำคัญที่ไม่พบในแม่น้ำอื่น
มีการปลูกผักตามริมฝั่งแม่น้ำโขง เกาะ ดอน และริมฝั่งแม่น้ำอิงบริเวณปากแม่น้ำ
คนที่ทำเกษตรส่วนมากจะเป็นผู้หญิงซึ่งก็มีภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องหลายอย่าง
ปัญหาสำคัญที่พบคือ 1) พื้นที่เกษตรหายไปเพราะการพังทลายหรือเปลี่ยนสภาพ
2) พืชผักถูกน้ำท่วมเสียหายทั้งแบบฉับพลันและท่วมแช่ สาเหตุหลักมาจากการ
ผันผวนของระดับน้ำโขงและการทำตลิ่งหินตลอดริมฝั่ง หลักฐานสำคัญหนึ่ง
ที่พบคือการหายไปของดอนขนาดใหญ่ขนาด 50-60 ไร่ ที่หมู่บ้านหาดบ้าย-
หาดทรายทอง ที่เป็นแหล่งนันทนาการและปลูกพืชของหมู่บ้าน ดอนเริ่มหายไป
ในปี พ.ศ. 2545 จนปี พ.ศ. 2550 ก็ไม่มีให้เห็นเลย

6) การปรับตัวของคนริมโขง พบว่าชาวบ้านได้ลดการพึ่งพาแม่น้ำโขง
ลงและปรับตัวหลายด้าน คือ 1) เปลี่ยนอาชีพมาเป็นการค้าขายชายแดน
2) เปลี่ยนเป็นอาชีพรับจ้าง 3) ปรับวิธีการปลูกพืชและการหาปลา 4) ทำเกษตร
รูปแบบใหม่ และ 5) เพาะพันธุ์ปลาและเลี้ยงในแหล่งน้ำชุมชน

Summary of the research

The Mekong River problem in Northern Thailand has been going on for more than thirty years, coinciding with the time when the first Mekong dam was built in China in 1993, followed by the construction of other dams afterward. While this is a major problem that affect the whole region, which causes severe damages to the ecosystem and people in Thailand, it was up to the villagers to deal with this matter under limited capacity. Solving the problems of villagers included collecting data during 2003–2004. This time as well, villagers and NGOs have conducted further research as an evidence of many changes occurred in the past 20 years after the previous research. This research used Taibaan research model in the title “Changes in Ecosystems and Communities from Mekong River Changes.” It was conducted in 10 villages along the Mekong River in three districts of Chiang Rai Province: Chiang Saen, Chiang Khong and Wiang Kaen districts. It was conducted during September 2020 to December 2022, which took longer than it was planned due to the COVID-19 pandemic. The main research topics and findings are as follows:

1) *The Mekong River ecosystems.* It is divided into 13 sub-systems based on local knowledge: river bank, Don, Hat, Kok, Pha, Long, Rong, Kwan, Jam, Nam Huai and tributary, Nong, Buak, and Pong. The sub-systems change all the time according to the four seasons of the Mekong River: the *Water Receding Season* about 1 month,

the *Low Water Season* about 5–6 months, the *Increasing Water Season* about 2 months, and the *Flooding Water Season* about 4 months. Under the change of the seasons, the Mekong ecosystems naturally adjusts itself up to twenty-meter difference in water levels between the lowest and highest tide seasons.

This knowledge of villagers is a clear evidence that ecosystems are complex, and that the natural changes of water are the life pulse of the Mekong River connected with the ecosystems and the community. For example, fish behaviors, fishing, selection of fishing tools, collecting Kai (Mekong riverweed), riverbank garden, local tradition, boat racing, worshipping Mekong spirit, etc. On the other hand, when the Mekong pulse has been disturbed for a long time by the unnatural fluctuation, everything is affected including at least twenty-one species of Mekong birds. The nests of some species are flooded by flash flood or some species cannot make their nests because the riverbanks disappeared. Some of twenty-seven species of edible plants, which grow naturally in various sub-ecosystems, are hard to find or disappeared.

2) Fish species. Mekong fish behaviors link to sub-ecosystems and Mekong seasons. The groups of giant catfish will be the first group to come up in the beginning of the rainy season. It will be then followed by groups of medium and small catfish. Groups of small and medium scaled fish will gradually come up nearly the same time. When it comes to the end of the spawning season, the groups of Black Shark fish will be the last group that come up. The research found that there were 100 species of fish in Mekong and its tributary estuaries. Of this, 90 species out of that are wild fish in the Mekong River and 10 species of exotic fish. There are 8 species of Mekong fish that the villagers have

not seen for more than 20 years. For example, Mekong giant catfish, Giant Pangasius, Giant Carp, Jullien's Golden Carp, etc. There are also other changes, such as the shift of migration season, the disappearance of migratory fish groups, the shape of some fish species, and the smaller size of fish.

3) Fishing tools in the Mekong River can be divided into four types: 1) *fishing trap*, such as Tong-Tuang, Mongyang (net), 2) *Fishing Lure*, such as hooks and fishing rod, 3) *tools for catching fish*, such as fishnet, Sod, and Monglai, and 4) *fish finder tools*. Local anglers will choose fishing gears in accordance with the sub-ecosystems, fish species, and the Mekong seasons. Many tools cannot be used anymore. According to the previous research, in 2004, fourteen “Lungs” (fishing grounds) were found in the Mekong River. Currently, four of them are disappeared, and there are two new Lungs found in the estuary of the Kok River. In 2017, 266 fishing boats were found in the Mekong River. Now there are 195 boats and 151 fishermen left. Many high-price fish species have disappeared. Fish are harder to find than ever. Some fishers even went down to fish every day for a half month, but did not get a single fish.

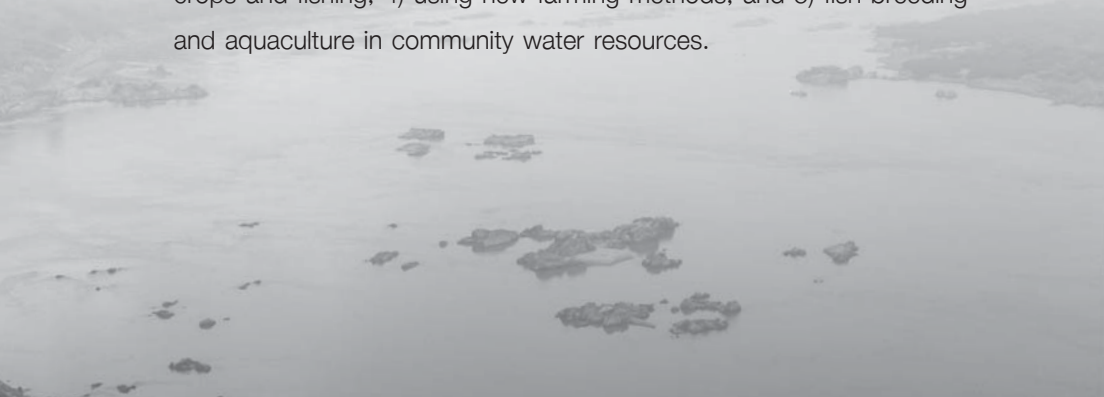
4) Mekong River “Kai”. This Mekong riverweed is an important source of food and income for the people of the Mekong River. Women are the main knowledgeable groups because they are involved with Kai in all processes from harvesting, cooking, preserving and selling. Kai is a good indicator of Mekong health and pulse because it is a sensitive species. The situation of Kai began to change significantly around 2012–2014, vary by area. After that, Kai's cycle has been fluctuated, some years there's no Kai at all. Some years, Kai can last only a few days apart from the usual four to five months. For example,

in Ban Had Bai during 2016–2019, there was no Kai at all. In 2020, there were a lot of Kai. In 2021, Kai that could be collected were Kai floated down the river. In 2022, there were more Kai than every year.

5) Riverbank gardens along the Mekong and Ing riverbanks.

Seasonal riverbank garden is on the land that emerges during low tides following the Mekong pulse, as an important identity not found in other rivers. Vegetables are planted along the riverbanks of the Mekong, “Koh” (island), “Don” (islet) and along the riverbanks of the Ing River at the estuary. Most of the people who do the gardens are women who have a lot of related local wisdom. The major problems are 1) farmland disappears because of the erosion and transform of riverbanks, and 2) vegetables were damaged by floods, both sudden and submerged. The main causes are the fluctuation of the Mekong water levels and building rock embankment along the riverbanks. An important evidence was the disappearance of a large Don, about 22 acre, in Hat Bai village. This islet was a recreation and farming areas of the village. It began to disappear in 2002 and was completely disappeared in 2007.

6) Adaptation of Mekong people. It was found that the villagers have reduced their dependence on the Mekong River and adapted the way of living in many ways, 1) changing their occupation to border trade, 2) working as a labor, 3) improved methods of growing crops and fishing, 4) using new farming methods, and 5) fish breeding and aquaculture in community water resources.

01

เกริ่นนำ

1.1 ความเป็นมาของการทำวิจัย

ปัญหาที่เกิดขึ้นในแม่น้ำโขงในภาคเหนือของไทยสร้างผลกระทบมายาวนานจากด้วยหลายสาเหตุ แต่สิ่งที่สำคัญที่รับรู้กันคือการสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำโขงในประเทศจีน ซึ่งปัจจุบันได้สร้างเสร็จไปแล้วไม่น้อยกว่า 11 เขื่อน โดยเขื่อนแรกซึ่งก็คือเขื่อนม่านวน ถูกสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2536 นอกจากนี้ยังมีโครงการระเบิดแก่งแม่น้ำโขงออกเพื่อให้เป็นเส้นทางเดินเรือพาณิชย์ขนาดใหญ่ที่ขึ้นล่องจากจีนตอนใต้ลงมา ที่เริ่มทำการระเบิดแก่งออกในปี พ.ศ. 2545 แม้การเปลี่ยนแปลงจะเริ่มเกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่ในปีที่เขื่อนตัวแรกถูกสร้างเสร็จ และความเสียหายต่อชุมชนรับรู้ได้อย่างชัดเจนมาแล้วกว่า 25 ปี แต่ก็ไม่มีหน่วยงานที่จะให้ความสำคัญในการแก้ไขผลกระทบต่อระบบนิเวศและความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นกับชุมชนโดยเฉพาะที่อยู่ติดริมแม่น้ำโขงกว่า 38 หมู่บ้านในจังหวัดเชียงราย อีกทั้งไม่มีข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นและ

วิธีการที่จะจัดการกับปัญหา การรวบรวมข้อมูลด้วยตัวเองของภาคประชาสังคม จึงมีความสำคัญ ในปี พ.ศ. 2546–2547 ชาวบ้านริมโขงในเชียงรายและองค์กรพัฒนาเอกชนได้ร่วมกันทำวิจัยชาวบ้านขึ้นเพื่อชี้ถึงผลเสียต่างๆ ที่จะตามมาจากการทำโครงการระเบิดแก่งดังกล่าว การวิจัยครั้งนั้นมีความสำคัญในการเป็นฐานข้อมูลที่ได้บันทึกไว้ รวมทั้งชี้ถึงสิ่งที่ได้เปลี่ยนแปลงไปและอะไรจะเกิดขึ้นตามมา ความสำเร็จประการหนึ่งคือทำให้โครงการดังกล่าวไม่สามารถทำได้ ในช่วงสุดท้ายของโครงการคือการระเบิดแก่งในช่วงพรมแดนไทย–ลาว อย่างไรก็ตามโครงการที่เสร็จไปแล้วในช่วงต้นจากเงินลงมาถึงสามเหลี่ยมทองคำ ได้สร้างผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงในแม่น้ำโขงอย่างเห็นได้ชัด

แม่น้ำโขงได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา หลังจากการทำวิจัยชาวบ้านชิ้นแรก หลายอย่างอาจจะเรียกได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ไม่สามารถหวนกลับคืนมาดังเดิมได้ จึงมีความสำคัญที่ภาคประชาชนจะต้องทำการวิจัยขึ้นมาอีก โดยครั้งนี้ได้นำรวบรวมข้อมูลจากองค์ความรู้ของนครมิโฮงว่าได้มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปแล้วบ้าง ซึ่งจะมีประโยชน์ในการที่จะเป็นแนวทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นและการวิจัยต่อว่าจะลงมือแก้ไขปัญหายังไงกันบ้าง เป็นประโยชน์ต่อทั้งสิ่งมีชีวิตในแม่น้ำโขงและคนท้องถิ่น รวมไปถึงภาคส่วนต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง และประชาชนลุ่มน้ำโขงในภาคอีสานและประเทศอื่นๆ ที่เผชิญชะตากรรมร่วมกัน

โครงการวิจัยชาวบ้านนี้จัดทำขึ้นภายใต้ชื่อเรื่องว่า “การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและชุมชนจากผลของการเปลี่ยนแปลงแม่น้ำโขง” ร่วมดำเนินงานโดย 3 องค์กร คือ กลุ่มรักษ์เชียงของ (โองเฮียนแม่น้ำโขง) สมาคมแม่น้ำเพื่อชีวิต และสถาบันชุมชนลุ่มน้ำโขง ร่วมกับชาวบ้านใน 10 หมู่บ้าน ดังรายละเอียดที่จะกล่าวในหัวข้อต่อไป โดยมีการทำวิจัยเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลง 6 หัวข้อย่อย คือ 1) ระบบนิเวศแม่น้ำโขง 2) พันธุ์ปลาแม่น้ำโขง 3) การประมงพื้นบ้าน 4) เกษตรริมโขง 5) โกงแม่น้ำโขง และ 6) สังคมและวัฒนธรรม การวิจัยจัดทำขึ้นในเดือนกันยายน ปี พ.ศ. 2563 ถึงเดือนธันวาคม ปี พ.ศ. 2565 ซึ่งใช้เวลาดำเนินงานนานกว่าที่วางแผนไว้เนื่องจากปัญหาโรคโควิด-19 ระบาด

1.2 วิธีทำวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ใช้รูปแบบวิจัยไต่บ้าน หรือในภาษาเหนือเรียกว่าวิจัยจาวบ้าน ซึ่งเป็นการวิจัยที่ตั้งอยู่บนความรู้ท้องถิ่นโดยมีปราชญ์ชาวบ้านที่มีความรู้ในแต่ละหัวข้อเป็นนักวิจัย เป็นการรวบรวมความรู้ท้องถิ่นซึ่งก็มีความซับซ้อนและคุณค่าไม่ต่างไปจากความรู้ของผู้เชี่ยวชาญ ตัวอย่างเช่น การหาปลาต้องใช้ความรู้หลายอย่างมาประกอบกันเป็นระบบความรู้ที่ซับซ้อน ทั้งความรู้เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดซึ่งก็มีหลากหลายสายพันธุ์ มีขนาดและพฤติกรรมที่ต่างกัน ความรู้เรื่องระบบนิเวศแต่ละแห่งที่ปลาอยู่ซึ่งในแม่น้ำโขงก็มีถึง 13 ระบบนิเวศย่อย ที่เปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล ความรู้เรื่องการสร้างและใช้เครื่องมือหาปลา เป็นต้น ซึ่งความรู้แต่ละอย่างเหล่านี้ก็มีรายละเอียดที่ต้องเรียนรู้และสร้างขึ้นหลายปีจากรุ่นสู่รุ่น ผ่านกระบวนการสังเกต ตั้งคำถาม ทดลองทำ สรุปรูป ปรับปรุงคล้ายๆ กับกระบวนการสร้างความรู้ของนักวิชาการ อย่างไรก็ตามงานวิจัยไต่บ้านก็ไม่ได้ตั้งอยู่บนแค่ความรู้พื้นบ้านอย่างเดียว แต่มีการผสมผสานกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ของผู้เชี่ยวชาญเข้ามาด้วยความรู้ที่ผลิตขึ้นจากงานวิจัยไต่บ้านจะช่วยให้เราได้ความรู้ที่ครอบคลุม มีความสอดคล้องกับพื้นที่ คนในท้องถิ่นนำไปใช้ประโยชน์ได้จริง

นอกจากนักวิจัยชาวบ้านแล้วก็มีเจ้าหน้าที่ทั้ง 3 องค์กร เป็นผู้ช่วยนักวิจัย ทำหน้าที่ในการบันทึกและเรียบเรียงความรู้ที่ได้ รวมทั้งศึกษาความรู้จากแหล่งอื่นมาผสมผสานกับความรู้ท้องถิ่นของชาวบ้าน

กระบวนการของงานวิจัยไต่บ้านจะเริ่มจากการหารือร่วมกันถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน ต่อมาก็เป็นการเลือกหัวข้อวิจัยร่วมกัน การเลือกนักวิจัยที่มีความรู้ในหัวข้อนั้นๆ เช่น ปราชญ์ชาวบ้านที่รู้เรื่องปลาเป็นอย่างดีก็คือพรานปลาที่หาปลามายาวนาน การลงมือเก็บข้อมูลที่ก็จะเน้นภาษาหรือความรู้พื้นบ้าน เช่น ชื่อท้องถิ่นของปลาหรือพืชผัก การรายงานผลความก้าวหน้าของการวิจัย การเก็บข้อมูลเพิ่มเติม การสรุปผลการวิจัย และขั้นตอนสุดท้ายคือการผลิตสื่อและนำเสนอผลการวิจัย

วิธีการเก็บข้อมูล ที่ใช้ คือ 1) การศึกษาข้อมูลจากเอกสาร 2) การประชุมกลุ่มระดมความรู้ 3) การสัมภาษณ์ 4) การสังเกตการณ์ อย่างมีส่วนร่วม 5) การลงสำรวจพื้นที่ 6) การศึกษาภาพถ่ายดาวเทียม โดยการประชุมกลุ่มเพื่อระดมความรู้เป็นวิธีหลักที่ใช้ ซึ่งมีเครื่องมือการระดมข้อมูล เช่น เส้นประวัติศาสตร์ชุมชน ปฏิทินฤดูกาล เป็นต้น

พื้นที่ศึกษา มีการเลือกหมู่บ้านทำวิจัย 10 หมู่บ้าน ใน 3 อำเภอ ที่ติดกับแม่น้ำโขงในจังหวัดเชียงราย ในอำเภอเชียงแสนมี 4 หมู่บ้าน คือ บ้านสบรวก บ้านสบคำ บ้านเชียงแสนน้อย บ้านสบกก อำเภอเชียงของมี 4 หมู่บ้าน คือ บ้านหาดบาย บ้านหาดทรายทอง บ้านดอนที่บ้านปากอิงใต้ และอำเภอเวียงแก่นมี 2 หมู่บ้าน คือ บ้านแจ่มป่องและบ้านห้วยลึก ซึ่งบางหมู่บ้านมีการทำวิจัยมากกว่า 1 หัวข้อ เช่น หมู่บ้านปากอิงใต้มีการทำวิจัยทั้งเรื่องเกษตรกรรมอิง พันธุ์ปลา และการหาปลา

นักวิจัยชาวบ้าน มีทั้งหมด 152 คน จาก 10 หมู่บ้านดังกล่าวข้างต้น ผู้ช่วยนักวิจัยมี 8 คน โดยเป็นเจ้าของพื้นที่ทั้ง 3 องค์กรข้างต้น นักวิจัยในบางหัวข้อจะเป็นชายล้วน เช่น ในเรื่องการหาปลาจะเป็นพรานปลาผู้ชาย แต่ในเรื่องไก่และเกษตรกรรมโขงเกือบทั้งหมดจะเป็นผู้หญิง เพราะเป็นกลุ่มหลักที่เกี่ยวข้องซึ่งได้มีการสั่งสมความรู้ที่ตกทอดมาจากรุ่นพ่อรุ่นแม่จึงมีองค์ความรู้ในเรื่องนี้เป็นอย่างดี

02

ระบบนิเวศ และฤดูแม่น้ำโขง

ระบบนิเวศย่อยตามความรู้ท้องถิ่นเป็นสิ่งแสดงถึงความซับซ้อนของชีวิตแม่น้ำโขงและแสดงถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้านที่มีอย่างลึกซึ้ง การแบ่งฤดูแม่น้ำโขงเป็นสิ่งยืนยันอย่างชัดเจนว่าการขึ้นลงของน้ำตามธรรมชาติเป็นหัวใจหรือชีพจรของแม่น้ำโขง ทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศที่ซับซ้อนยังเห็นได้จากพืชริมโขงและนกที่จะนำเสนอในบทนี้

ลำน้ำโขงเขตจังหวัดเชียงรามีความยาวทั้งสิ้น 98 กิโลเมตร แต่ช่วงมีลักษณะที่แตกต่างกันไป ในอำเภอเชียงแสนช่วงตั้งแต่สบรวกที่สามเหลี่ยมทองคำถึงปากแม่น้ำกกจะเป็นที่ราบ แม่น้ำมีความกว้างมาก ไม่มีแก่งหินขนาดใหญ่ในลำน้ำ ช่วงตั้งแต่บ้านแซวลงไปลำน้ำโขงจะเริ่มแคบลงเพราะไหลลัดเลาะไปตามแนวร่องเขา จึงทำให้พบพื้นที่แก่งหินและวังน้ำลึกอยู่เป็นช่วงๆ สภาพส่วนใหญ่ของลำน้ำโขงเป็นแก่งหินและวังน้ำลึกยาวประมาณ 80 กิโลเมตร

เริ่มตั้งแต่จุดที่ไหลเข้าสู่เนินเขาที่บ้านหาดบ้าย ตำบลริมโขง อำเภอเชียงของ ไปจนถึงสุดเขตแดนที่แก่งผาได ตำบลม่วงยาย อำเภอเวียงแก่น แนวเขาที่ลำน้ำโขงไหลลัดเลาะผ่านมีหลายจุด คือ 1) บริเวณบ้านดอนที่ 2) บริเวณพื้นที่ระหว่างบ้านดอนที่กับบ้านเมืองกาญจน์ 3) บริเวณตอนล่างของบ้านเมืองกาญจน์ถึงเขตตัวเมืองเชียงของ 4) บริเวณตอนล่างของบ้านปากอิงใต้ และ 5) บริเวณแก่งผาไดที่บ้านห้วยลึก ลักษณะที่เป็นแก่งหินเป็นแหล่งอาศัยของปลาและสัตว์น้ำที่มีลักษณะเฉพาะและแตกต่างไปจากบริเวณอื่น ทำให้พบกลุ่มพันธุ์ปลาที่ชอบอยู่อาศัยตามพื้นที่แก่งหินเป็นจำนวนมาก รวมทั้งกลุ่มพันธุ์ปลาอีกจำนวนหลากหลายชนิดที่เดินทางขึ้นมาวางไข่ เลี้ยงตัวอ่อน หรือหลบภัยในช่วงแล้งก่อนที่จะเคลื่อนย้ายกลับไปเติบโตในพื้นที่ที่มีความเหมาะสมแห่งอื่นๆ ต่อไป

แม่น้ำสาขาสายสำคัญในฝั่งไทย คือ แม่น้ำรวก แม่น้ำกก แม่น้ำอิง และแม่น้ำงาว พื้นที่ปากแม่น้ำสาขาแม่น้ำกกและแม่น้ำอิงเป็นที่ราบน้ำท่วม จึงมีระบบนิเวศหลงกก หนองน้ำ ทำให้พบกลุ่มปลาที่ชอบอยู่อาศัยพื้นที่น้ำท่วมหลากประเภท รวมถึงปลาเกล็ดขนาดเล็กขนาดกลางเป็นจำนวนมาก ซึ่งชาวบ้านนักวิจัยยืนยันว่าเป็นแหล่งวางไข่ เลี้ยงตัววัยอ่อน หรือหลบภัยในช่วงฤดูฝนของปลาจากแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขา

2.1 ระบบนิเวศแม่น้ำโขงตามความรู้จักกัน

งานวิจัยชาวบ้านแม่น้ำโขงครั้งก่อนในปี พ.ศ. 2547–2548 พบระบบนิเวศย่อยที่แบ่งตามภูมิปัญญาพื้นบ้านของคนริมโขง 11 ระบบ ในครั้งนี้ได้จำแนกเพิ่มอีก 2 ระบบนิเวศย่อย คือ “บวก” และ “ปง” รวมแล้วเป็น 13 ระบบนิเวศ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1) ริมฝั่ง เป็นที่ดินริมฝั่งแม่น้ำและหนองน้ำ จะเชื่อมต่อกับหาดทรายหาดหิน และแม่น้ำโขง ช่วงน้ำหลากหรือน้ำเต็มตลิ่งเราจะมองไม่ค่อยเห็นพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงมากเท่าไร จะมองเห็นในช่วงน้ำลด ริมฝั่งจะมีการงอกและหดได้ตามธรรมชาติจากการพัดพาของน้ำและดินตะกอน ทั้งริมฝั่งและดอนจึงมีความอุดมสมบูรณ์ของดินตะกอน แร่ธาตุ เป็นที่ปลูกผักอย่างดีของชาวบ้าน

2) ดอน มีทั้งแบบที่จมน้ำในฤดูน้ำหลากและแบบที่เป็นดอนขนาดใหญ่ไม่จมน้ำ มีทั้งดอนดิน ดอนหิน และดอนทราย มีทั้งที่อยู่ริมฝั่งและกลางน้ำ เกิดจากกระแสน้ำพัดพาตะกอนหิน ดิน ทราย มาทับถมกันจนเกิดเป็นพื้นที่เนินในแม่น้ำ เล็กบ้างใหญ่บ้าง บางดอนมีขนาดใหญ่เป็นเกาะ ตามธรรมชาติแล้ว ช่วงน้ำหลากในเดือนสิงหาคม-กันยายน ดอนจะถูกท่วมจมอยู่ใต้น้ำหมด เราจะสามารถเห็นดอนในช่วงน้ำลดระดับต่ำสุดคือช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน

3) หาด หาดมีทั้งประเภทหาดทรายและหาดหิน ชาวบ้านแบ่งออกเป็นหาดริมดอนและหาดริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งบางหาดอาจยาวหลายกิโลเมตร บริเวณดังกล่าวนอกจากจะปกคลุมด้วยทรายแล้วยังมีก้อนหินขนาดเล็กมากมาย

4) ร่อง คือ ร่องน้ำริมฝั่งที่ไหลอ้อมหินหรือดอนแล้วไหลออกมา ระบบนิเวศแบบนี้จะพบปลาขนาดเล็ก

5) แจ่ม หรือแหลม คือ ส่วนที่ยื่นไปในแม่น้ำซึ่งมักจะมีหินผาอยู่ตรงปลาย โดยมักจะพบปลาขนาดเล็กบริเวณแจ่ม

6) หลง คือ ร่องน้ำหรือลำน้ำที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำแต่ถูกตัดขาดออกเมื่อเวลาผ่านไปหลังจากที่กระแสน้ำเปลี่ยนทิศทาง ทำให้กลายเป็นแหล่งน้ำหรือหนองซึ่งมีทั้งขนาดเล็กและใหญ่ หลงเกิดได้ทั้งในแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขา

7) ผา หรือแก่ง เป็นระบบนิเวศเอกลักษณ์ของแม่น้ำโขง บริเวณนี้มีลักษณะเป็นแท่งหินหรือกลุ่มหินที่เกิดขึ้นในแม่น้ำ มีความสลับซับซ้อนอันประกอบไปด้วยร่องน้ำลึก ส่วนมากจะจมใต้น้ำในฤดูน้ำหลากและไหลมาในช่วงน้ำลด

8) ตก เป็นบริเวณที่มีหลุมลึกในแม่น้ำโขงริมฝั่งใดฝั่งหนึ่งของแม่น้ำ กระแสน้ำจะไหลวนอยู่ภายในบริเวณตก ตกแต่ละแห่งมีขนาดและความลึกต่างกัน บางที่ลึกถึง 10 เมตร ระบบนิเวศตกมักจะประกอบด้วย “ผา” ซึ่งเป็นสิ่งหลักที่ทำให้เกิดเป็นตก เพราะเมื่อกระแสน้ำปะทะกับผาทำให้เกิดเป็นกระแสน้ำวนบริเวณใกล้ๆ พัดเอาตะกอนทรายออกไปจนเกิดเป็นหลุมลึกและเว้าเข้ามาริมฝั่ง

9) กว๊าน หรือวังน้ำ จะมีน้ำหมุนวนพื้นที่กว้าง เป็นที่อยู่อาศัย หากิน และวางไข่ของปลาหลายชนิด

10) น้ำช่วยและน้ำสาขา บริเวณปากแม่น้ำจะมีความอุดมสมบูรณ์ เช่น ปาก(แม่น้ำ)อิง ปาก(แม่น้ำ)งาว

11) หนอง คือ แอ่งที่มีน้ำขังในช่วงหน้าแล้งและจะเชื่อมกับแม่น้ำโขง หรือแม่น้ำสาขาในช่วงน้ำท่วมหลาก หนองเป็นแหล่งน้ำสำคัญในช่วงน้ำลด หนองมีประโยชน์หลายอย่างต่อชาวบ้าน เช่น ทำการเกษตรบริเวณริมหนอง เป็นที่หาเตา (สำหรับน้ำจืด) ที่จะเกิดขึ้นในน้ำนิ่ง นอกจากนี้หนองยังมีปลา ขนาดเล็กและสัตว์น้ำ เช่น ปู หอย และกุ้ง ด้านริมขอบหนองน้ำจะมีพืชผัก ที่องถื่นให้ชาวบ้านหามาเป็นอาหารได้

12) บวก มีลักษณะคล้ายกับหนอง คือ เป็นแอ่งน้ำ แต่จะมีขนาดเล็กกว่าหนอง

13) ฝ เป็นที่ราบปากแม่น้ำโดยพบที่ปากแม่น้ำก ในฤดูน้ำหลากน้ำ จะท่วมจมเป็นผืนเดียวกับน้ำ พอฤดูน้ำลดก็จะมีแอ่งน้ำตกร้างกลายเป็น บวกหรือร่องน้ำขนาดเล็ก ปงจะไม่มีต้นไม้ใหญ่ขึ้น ส่วนใหญ่จะเป็นพืชพวก ต้นอ้อ แคม และวัชพืชอื่นๆ พบว่าปงเป็นแหล่งหาปลาที่สำคัญในฤดูน้ำหลาก

2.2 ฤดูโงงและฤดูคนกับการขึ้นลงตามธรรมชาติของน้ำ

การเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติของระดับน้ำและปริมาณการไหลของน้ำในรอบปี เป็นชีพจรของระบบชีวิตแม่น้ำโขงที่ผูกพันอยู่กับระบบนิเวศและทรัพยากรอื่นๆ เช่น การเคลื่อนย้ายของปลา การเกิดไถ่ รวมไปถึงระบบการหาอยู่หากินของคนริมโขง เช่น การเลือกใช้เครื่องมือหาปลาที่สอดคล้องกับฤดู (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทต่อไป) การลงปลูกพืชผักริมฝั่ง การจัดกิจกรรมทางประเพณีและวัฒนธรรม ชีพจรและระบบนิเวศที่หมุนเวียนนี้แบ่งได้เป็น 4 ฤดูโงง คือ

1) **ฤดูน้ำลด** มีระยะเวลาประมาณ 1 เดือน ระหว่างปลายเดือนตุลาคม-สิ้นเดือนพฤศจิกายน น้ำลดระดับลง เป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนฤดูโงงระหว่างฤดูน้ำหลากกับฤดูแล้งช่วงต้นฤดูหนาว การเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้มีผลให้ลูกปลาและปลาวัยเจริญพันธุ์ที่ไปอาศัยเลี้ยงตัวในพื้นที่น้ำท่วมทยอยเดินทางกลับเข้าสู่ลำน้ำโขงสายหลักและแม่น้ำสาขาสายหลักเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านเรียกว่าช่วงปลาลงหรือช่วงปลาล่อง

2) ฤดูน้ำน้อย กินระยะเวลาประมาณ 5-6 เดือน ช่วงธันวาคม-ต้นเดือนพฤษภาคมของทุกปี เป็นช่วงฤดูแล้งที่ลำน้ำโขงมีน้ำน้อย สีของน้ำจะใสไม่ขุ่นข้น ระดับน้ำในลำน้ำโขงตั้งแต่อำเภอเชียงแสนถึงอำเภอเวียงแก่นจะลดลง ทำให้เกิดระบบนิเวศหลากหลายแบบทั้งหนองน้ำริมฝั่งและพื้นที่เกาะแก่งในลำน้ำ แก่งหินจะโผล่พ้นน้ำ เกิดหาดดิน หาด ดอน ระบบนิเวศเช่นนี้มีผลดีต่อพืชผักริมน้ำ ต้นไคร้ น้ำ เกาะแก่งจะมีไถ ช่วงนี้ปลาหลายชนิดจะอพยพไปอยู่ในคอกและกว๊านซึ่งเป็นวังน้ำลึกเพื่อหลบภัยช่วงฤดูแล้ง

ฤดูนี้มีความสำคัญในด้านสังคมและวัฒนธรรมของคนริมโขง ช่วงนี้ผู้หญิงเข้ามาใช้พื้นที่ในแม่น้ำโขงมากกว่าฤดูอื่น เช่น การทำเกษตรริมโขง การลงเก็บไถเพื่อนำไปกินและขาย ซึ่งเป็นวัฒนธรรมการกินของชาวบ้านริมน้ำโขงภาคเหนือของประเทศไทยและประเทศลาวที่มีมาอย่างยาวนาน ชาวบ้านบ้านหาดไคร้ อำเภอเชียงของ ได้รับการกล่าวขานว่า “หาดไคร้ ไถยี้” สะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมการทำไถยี้ที่ขึ้นชื่อของคนแม่น้ำโขงภาคเหนือ นอกจากนี้ยังมีวัฒนธรรมงานแข่งเรือและงานปีใหม่เมือง ก่อเจดีย์ทรายริมแม่น้ำโขง ในอดีตสภาพวิถีวัฒนธรรมเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนกับแม่น้ำได้เป็นอย่างดี มีชาวบ้านจำนวนมากพาครอบครัวลงไปที่ยวและสังสรรค์ในครอบครัว พื้นที่ที่จัดงานก็จะเป็นพื้นที่ของชุมชนที่อยู่ติดแม่น้ำทุกชุมชนจะจัดงานและในบางครั้งก็จะจัดเป็นมหกรรมใหญ่ของชาวบ้าน อำเภอเชียงของและเมืองบ่อแก้ว แวงงห้วยทราย ประเทศลาว จัดงานปีใหม่ร่วมกันบริเวณตอนกลางแม่น้ำโขงเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ต่อกัน

3) ฤดูน้ำเพิ่มขึ้น กินระยะเวลาประมาณ 2 เดือน ช่วงต้นเดือนพฤษภาคม-ปลายมิถุนายน เป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนฤดูกาลระหว่างฤดูแล้งกับฤดูน้ำหลากหรือฤดูน้ำแดง น้ำในลำน้ำโขงมีการเพิ่มสูงขึ้น จะมีผลให้มีการเดินทางของพันธุ์ปลาวัยเจริญพันธุ์จำนวนมากเข้าลำน้ำโขงและลำน้ำสาขาเพื่อหาแหล่งวางไข่ คนหาปลาอาศัยประสบการณ์ที่ชำนาญสังเกตการอพยพของปลาและการสับเปลี่ยนเครื่องมือหาปลาให้สามารถจับปลาแต่ละชนิดได้ เช่น การเปลี่ยนขนาดตาของมอกลงตามชนิดปลาและขนาดของปลาที่จะเริ่มอพยพ

4) ฤดูน้ำไหลหลาก กินระยะเวลาประมาณ 4 เดือน จากกรกฎาคม-ตุลาคม เป็นช่วงที่ระดับน้ำในลำน้ำโขงมีมากที่สุดในรอบปี ปลาหลายชนิดอพยพเข้ามาวางไข่ในช่วงกรกฎาคมถึงสิงหาคม จากนั้นจะเป็นช่วงที่มีระดับน้ำสูงมาก น้ำจะไหลเอ่อท่วมพื้นที่ริมฝั่ง หลง หนอง บึง ลำห้วยสาขา และพื้นที่ต่ำที่เชื่อมต่อกับลำน้ำโขงสายหลัก เช่น พื้นที่ปากแม่น้ำรวก แม่น้ำคำ แม่น้ำกก แม่น้ำอิง และแม่น้ำงาว ลูกปลาที่เริ่มฟักเป็นตัวจะไหลตามน้ำเข้าไปอยู่อาศัยเพื่อเลี้ยงตัวในช่วงแรกฟักถึงช่วงวัยอ่อน ส่วนในบริเวณพื้นที่ลำน้ำโขงสายหลักพื้นที่เกาะแก่งต่างๆ จะทยอยจมหายไปอยู่ภายใต้ น้ำ ตลอดทั้งลำน้ำกลายเป็นสภาพนิเวศที่ต่างไปจากเดิมอย่างมาก พื้นที่เกาะแก่งสำคัญในอำเภอเชียงแสน ได้แก่ บ้านสบกก บ้านแซว ในอำเภอเชียงของ ได้แก่ บ้านหาดบ้าย บ้านหาดทรายทอง บ้านบ้านดอนที่บ้านผาภูบ บ้านเมืองกาญจน์ (ชาวบ้านเรียกบริเวณนี้ว่า คอนผีหลง) บ้านแก่งไก่อ บ้านห้วยเม็ง บ้านวัดหลวง บ้านหาดไคร้ บ้านปากอิง ในอำเภอเวียงแก่น ได้แก่ บ้านห้วยเอียน บ้านแจมป่อง และบ้านห้วยลึก (แก่งผาไต)

2.3 การเปลี่ยนแปลงของน้ำและระบบนิเวศ

การเปลี่ยนแปลงของน้ำและระบบนิเวศเป็นประเด็นสำคัญในการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งจะมีการพูดถึงกระจายไปตามหัวข้อต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประเด็นนั้นๆ หรือพื้นที่เฉพาะนั้น การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศโดยเฉพาะในพื้นที่ลุ่มต่ำ 7 แห่ง เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2541–2543 ซึ่งสาเหตุหลักมาจากการขึ้นลงที่ผิดธรรมชาติของน้ำ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยอื่นๆ ร่วมด้วยคือการทำลิ่งหินในแถบอำเภอ เชียงแสน จะมีปัจจัยสำคัญที่เพิ่มมาคือการสร้างท่าเรือ มลภาวะจากการเดินเรือ ในกรณีของลุ่มบ้านสบคำ การขึ้นลงของระดับน้ำที่ไม่ปกติเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 เป็นต้นมา และเริ่มเห็นชัดเจนมากยิ่งขึ้นช่วงหลังปี พ.ศ. 2545 ที่นี่ยังเจอปัญหาขยะและคราบน้ำมันจากเรือพาณิชย์ ท่าเรือเชียงแสน 1 เนื่องจากเป็นจุดหาปลาจุดแรกที่อยู่ใต้ท่าเรือเชียงแสน ซึ่งจะเป็นปัญหาหนัก ช่วงที่เรือสินค้าเข้ามาจอดและมีการเปลี่ยนถ่ายน้ำมันเครื่องยนต์ลงแม่น้ำโขง ไหลมาตามกระแส น้ำ ส่งกลิ่นเหม็น คราบน้ำมันติดเรือและเครื่องมือหาปลา ที่เป็นอุปสรรคต่อการหาปลา รวมถึงขยะและเศษผ้าที่ไหลมาติดอยู่บริเวณ ที่จอดเรือหรือพื้นที่ลุ่มหาปลาของชาวบ้านทำให้เป็นสิ่งที่กีดขวางการไหลของ

ในกรณีของบ้านเชียงแสนน้อย บ้านสบกก ที่อยู่ติดกัน การขึ้นลงของระดับน้ำที่ไม่ปกติเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2542 เป็นต้นมา ผลกระทบเริ่มเห็นชัดเจนมากขึ้นช่วงหลังปี พ.ศ. 2550 ปัจจัยที่สร้างผลกระทบจะคล้ายกับกรณีบ้านสบคำ แต่มีปัญหาเพิ่มเข้ามาอีก คือ

- การเดินเรือสินค้าเงินจากท่าเรือเชียงแสนไปยังท่าเรือเชียงของ ในปี พ.ศ. 2546 และ 2549 ทำให้เกิดคลื่นน้ำขนาดใหญ่ต่อเนื่อง กัดเซาะตลิ่งพัง
- ในปี พ.ศ. 2551 เกิดวิกฤตการณ์น้ำโขงเอ่อท่วมแบบฉับพลันทำให้เกิดการพังทลายของตลิ่งอีกครั้ง

- การก่อสร้างท่าเรือแห่งที่ 2 ที่ปากแม่น้ำกก ในปี พ.ศ. 2552 ทำให้ระบบนิเวศปากแม่น้ำกกเปลี่ยนแปลงหนักขึ้น ชาวบ้านจับปลาได้น้อยอยู่นานหลายปี จากการขุดลอก การปรับพื้นที่เป็นท่าเรือ และการขุดเกาะปากแม่น้ำกกออกไปหลายจุด
- การดูตลิ่งและขุดลอกริมตลิ่งบริเวณปากแม่น้ำกกเกิดขึ้นหลายจุด ซึ่งจะมีเรือและระบบดูตลิ่งเข้ามาทำงาน เป็นอุปสรรคต่อการสัญจรและวางเครื่องมือจับปลา
- ผลจากที่ตลิ่งพังอย่างต่อเนื่อง ในปี พ.ศ. 2556–2557 ทางสำนักเจ้าท่าได้มีโครงการสร้างพนังกั้นป้องกันตลิ่งพัง

ปัจจัยหลายอย่างที่เกิดขึ้นทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงร่องน้ำส่งผลให้จับปลาไม่ได้ ในปี พ.ศ. 2554 เป็นต้นมา ชาวบ้านเชียงแสนน้อยได้ย้ายจุดไหลมองหรือลั้งหาปลาในแม่น้ำโขงทั้ง 2 แห่ง เข้ามาหาปลาในแม่น้ำกกแทน

2.4 การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศกับพืชอาหาร

ในระบบนิเวศย่อย 13 ระบบ พบพืชริมน้ำที่ขึ้นตามธรรมชาติอย่างน้อย 27 ชนิด บางชนิดเป็นอาหารที่นิยมของคนท้องถิ่น

1) **สาหร่ายไก่อ** นำมาทำอาหารหลายอย่าง ทั้งเจียวไก่ ตากแห้ง ห่อหนึ่งไก่ แปรรูปขาย พบบริเวณระบบนิเวศแบบผาและหาดหิน

2) **ผักไผ่** กินยอดใบ กินสดกับลาบปลา จิ้มน้ำพริก พบได้ตามระบบนิเวศแบบริมฝั่ง ดอน ปง ริมหนอง บวก ปัจจุบันค่อนข้างหายาก

3) **ผักหน้าง** กินใบอ่อนและยอด กินสดแกลุ่มกับลาบ น้ำพริก หรือนำมาแกงใส่ปลาแห้ง มักพบขึ้นริมฝั่ง ดอน ขอบหนอง ปัจจุบันค่อนข้างหายาก

4) **ผักมั่ง** กินยอด ทั้งนำมากินสด นำมาผัด แกงส้ม ลวกกับน้ำพริก พบได้ทุกฤดูตามริมฝั่ง หนอง บวก หาด หลง ร่อง ห้วยสาขา

5) **ผักหนาม** กินยอดอ่อน ใบอ่อน นำมาแกงส้ม ลวกกับน้ำพริก เก็บได้ทั้งปี ขึ้นตามริมหนอง ฝั่งห้วย

6) **ผักกูด** นายอดอ่อนมาแกง ผัด ลวกกับน้ำพริก กินสด เก็บได้ทุกฤดู โดยเฉพาะฤดูฝนจะพบมากกว่า ขึ้นตามริมหนองและริมฝั่งห้วย

7) **ผักแว่น** นายอดอ่อนมากินสด เป็นผักแกลุ่มน้ำพริก พบตามหนอง บวก ลำห้วย คค หลงที่มีแอ่งน้ำนิ่ง พบมากช่วงหน้าฝน

8) **ผักตบหรือบัวลอย** นำหน่ออ่อน ยอดอ่อน ก้านดอก นำมาแกงส้ม พบได้ทั่วไปตามหนอง คค หลง ร้อง บวก

9) **บอน** บอนเมืองก้านและใบสีเขียว นำใบและก้านอ่อนมาแกงหรือ หลามบอน พบตามริมฝั่ง หนอง บวก ลำห้วย หลง คค ออกในทุกฤดู

10) **ตำ** นำมาแกงคั่ว ออกในทุกฤดู มักพบตามหนอง หลง บวก ปัจจุบันหายากเนื่องจากสารเคมีจากการเกษตร

11) **ผักจืด** นำมาแกง ลวกกับน้ำพริก ออกตามหนอง ดอน หาด ริมฝั่งในช่วงฤดูแล้ง พบได้บางพื้นที่

12) **เตา** สาหร่ายที่ขึ้นในน้ำนิ่ง มีลักษณะสั้นกว่าโก นำมายำหรือตำเตา พบในฤดูแล้งที่น้ำเริ่มใสบริเวณน้ำนิ่งตามคค หลง บวก ร้อง ลำห้วย ปัจจุบันไม่นิยมกินเนื่องจากกลัวการปนเปื้อนจากสารเคมี

13) **จุ่มปลา** นายอดอ่อนลวกกับน้ำพริกหรือยำ พบตามบวก หนอง ปัจจุบันค่อนข้างหายาก

14) **ผักขม** นายอดอ่อนมาแกงหรือคั่ว พบได้ทั่วไปช่วงฤดูน้ำลดตาม ริมฝั่ง ดอน หาด มีหลายชนิด นิยมกินต้นอ่อนขนาดเล็กเกือบทุกชนิด

15) **ผักจืด** นำมาจิ้มกับน้ำพริกหรือกินแกลุ่มกับปลา ออกตามริมฝั่ง ฤดูน้ำลด ปัจจุบันค่อนข้างหายาก เริ่มหายไปจากริมฝั่งแม่น้ำโขง

16) **บัวบก** นายอดและก้านอ่อนมาแกงส้ม ออกตลอดทั้งปีตามริมฝั่ง หนอง บวก ลำห้วย หลง พบได้ทั่วไปที่มีน้ำขัง

17) **ผักขี้เสียด** นำมาแกง ลวกกับน้ำพริก พบได้ทั่วไปในฤดูแล้งตามหาด ริมฝั่ง ริมหนองน้ำ ริมบวก

18) ผักจี้กวาง นำมาแกง ลวกกินกับน้ำพริก พบได้ทั่วไปในฤดูแล้ง ตามหาด ริมฝั่ง ริมหนองน้ำ ริมบวก

19) มะเดื่อเกลี้ยง นำยอดอ่อนมาแกงส้ม ผลอ่อนกินกับลาบ พบอยู่ตามริมฝั่ง

20) มะเดื่อกาย ผลอ่อนกินกับลาบ ใบใช้รูดเมือกปลาไหล พบได้ทั่วไปตามริมฝั่ง หนอง ดอน ลำห้วย

21) ผักหมูตุ๋ย ยอดนำมากับลาบ นึ่งกินกับน้ำพริก พบได้ในฤดูแล้ง ตามดอน หาด ริมฝั่ง หนอง บวก

22) ไครัมย์ ยอดอ่อนนำมากับลาบ พบได้ทุกฤดูตามริมฝั่ง ริมหนอง

23) ไครับว ยอดอ่อนกินกับลาบ อยู่ในระบบนิเวศดอน หาด ริมฝั่ง หลง คก ในฤดูน้ำหลากจะจมอยู่ใต้น้ำ พอฤดูแล้งจะโผล่พ้นน้ำแตกยอดอ่อนเป็นอาหารของทั้งปลาและคน นำยอดอ่อนมาจิ้มน้ำพริกหรือกินกับลาบ พบได้ทั่วไป ปัจจุบันเริ่มทยอยยืนต้นตายจากน้ำที่ขึ้นลงไม่เป็นฤดูกาล

24) ผักจ้ำ นำยอดอ่อนมากินกับลาบ ออกทุกฤดู มักพบตามริมฝั่ง ริมหนอง

25) ดีเหยียน นำยอดอ่อนลวกกับน้ำพริกหรือยำ พบตามบวก หนอง ปัจจุบันค่อนข้างหายาก

26) อ้อ หน่ออ่อนเผาหรือกินสดกับน้ำพริก พบได้ทั่วไปตามริมฝั่ง ริมหนอง ปง ดอน หาด

27) ผักเผ็ด นำยอดอ่อนมาใส่แกงแค นึ่งกับน้ำพริก พบได้ทั่วไปตามริมฝั่ง ริมหนอง ลำห้วย ดอน หาด

พืชอาหารที่ได้รับผลกระทบมีหลายชนิด พืชน้ำที่มีราคาและได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงระดับน้ำในแม่น้ำโขงคือสาหร่ายไถ นอกจากนี้แล้วมีพืชริมน้ำอื่นๆ ได้หายไปจากแม่น้ำโขงเนื่องจากการขึ้นลงของน้ำไม่ได้สัมพันธ์กับการเจริญเติบโตของพืชเหล่านั้น ในกรณีของบ้านสบก การเปลี่ยนแปลงของริมฝั่งและดอนซึ่งเป็นพื้นที่ที่พืชอาหารขึ้น ทำให้พืชอาหาร

หายไป 9 ชนิด ได้แก่ 1) ผักชีอ่อน 2) ผักหอมเกลือ 3) ผักชีกวาง 4) ผักชีเสียด 5) ผักส้มกุ่ม 6) ผักโหมม 7) ผักหนิง 8) ผักหนอก และ 9) ผักกุ่ม พืชที่จับกลุ่มตายและเริ่มจะหายไปคือต้นไคร้ฉนวน ต้นไคร้ฉนวน จะโผล่พ้นน้ำในช่วงเดือนมกราคม เริ่มแตกยอด ผลิดอก และเริ่มแก่จัดในช่วงปลายเดือนเมษายน พอถึงเดือนพฤษภาคมน้ำก็เริ่มท่วมอยู่ประมาณ 4-5 เดือน เป็นวงจรชีวิตของไคร้ฉนวน แต่พอน้ำขึ้นๆ ลงๆ ต้นไคร้ฉนวนที่บางครั้งกำลังแตกยอดกลับถูกน้ำดันขึ้นท่วมทำให้ยืนต้นตาย

“ผักหนิง ผักโหมม ผักจ๊อ แต่ก่อนลุมหาปลา ได้ปลามาลอบ ก็จะไปเก็บผักหมู่น้ำมาตวย พบได้ทั่วไปริมฝั่งแม่น้ำงอง เป็นผักกับลอบ รสชาติมันเป็งกับลอบปลา แต่ตอนนี้ไม่มีแล้ว ไม่รู้มันหายไปไหน ผักจ๊อลุมก็เอาเม็ดมาหว่านที่สวนในบ้านเอา รึมน้ำงองไม่มีแล้ว”

สุขใจ ยานะ นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

2.5 นกแม่น้ำโพ

งานวิจัยชาวบ้านพบนกในแม่น้ำโพอย่างน้อย 21 ชนิด ได้แก่ 1) นกกระแตแต้แว๊ด 2) นกกระเต็นปักหลัก 3) นกจาบคาเล็ก 4) นกนางแอ่นทรายสีน้ำตาล 5) นกเต้าลมอกเหลือง 6) นกเหยี่ยวทุ่งพันธุ์เอเชียตะวันออก 7) นกเป็ดแดง 8) นกเป็ดเทาพันธุ์อินเดีย 9) นกกระเต็นอกขาว 10) นกตีนเทียน 11) นกกระแตหาง 12) นกแอ่นทุ่งเล็ก 13) นกยางควาย 14) นกยางกรอกพันธุ์จีน 15) นกยางโทน 16) นกยางเขนน้ำหลังดำ 17) นกอุ้มบาตร 18) นกแขวก 19) นกกระเต็นน้อยธรรมดา 20) นกกวัก และ 21) นกอีลุ้ม

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศแม่น้ำโขงทั้งริมฝั่ง หาด ดอน มีผลกระทบต่อแหล่งที่อยู่อาศัยและวางไข่ของนกเหล่านี้ เช่น น้ำท่วมหาดทราย ส่งผลกระทบท่อนกกระแตแต้แว๊ด นกแอ่นทุ่งเล็ก น้ำท่วมดอนส่งผลต่อนกเป็ดเทา พันธุ์อินเดีย นกยางกรอกพันธุ์จีน เป็นต้น ในกรณีบ้านสบกกเดิมมีนก 15 ชนิด ซึ่งเรียกตามภาษาท้องถิ่น ได้แก่ 1) นกเขาทราย 2) นกกระยาง 3) นกปोंเปว หรือนกจาบคาเล็ก 4) นกซ่อม 5) นกกวัก 6) นกเต็นน้อย 7) นกเต็นใหญ่ 8) นกปิดจะลิ่ว 9) นกเป็ดน้ำ 10) นกปากห่าง 11) นกแล 12) นกกก 13) นกแกง 14) นกกระจอก และ 15) นกแสก ปัจจุบันพบว่าหายไป 4 ชนิด คือ 1) นกปोंเปว 2) นกแล 3) นกกก และ 4) นกแกง

การพังทลายของริมตลิ่งและการสร้างแนวตลิ่งหินสร้างผลกระทบโดยตรงต่อที่อยู่อาศัยของนกที่สร้างรังริมตลิ่งโขง ซึ่งพบว่ามีอยู่ประมาณ 3 ชนิด คือ นกจาบคาเล็ก นกนางแอ่นทรายสีน้ำตาล และนกกระเต็นปีกหลัก ซึ่งจะทำรังวางไข่ โดยการขุดโพรงลึกริมตลิ่งแม่น้ำโขง รวมถึงแม่น้ำอิงและแม่น้ำกก นักวิจัยชาวบ้านต่างพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า นกปोंเปว (จาบคาเล็ก) รวมถึงนกนางแอ่นทรายสีน้ำตาล ปัจจุบันได้หายไปจากแม่น้ำโขงแล้ว นกปोंเปวเป็นนกอพยพที่มาอยู่เป็นฝูง ช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคมของทุกปี จับคู่สร้างรัง โดยการเจาะรูริมตลิ่งที่สูงชัน ลึกประมาณ 1-1.5 เมตร นกชนิดนี้ได้หายไปหลังเกิดวิกฤตน้ำโขงท่วมฉับพลันในเดือนสิงหาคม ปี พ.ศ. 2551 ตอนนี้พบพื้นที่วางไข่ของนกชนิดนี้เหลือเพียงแห่งเดียว คือ บริเวณริมฝั่งปากแม่น้ำกก

03

เมื่อปลาหายไป และพรานปลาก็ลดลง

ในหัวข้อนี้ได้ทำการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับปลาและการหาปลาในพื้นที่ 7 ลี้ (พื้นที่หาปลา) ในแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขา คือ ลี้บ้านสบคำ ลี้บ้านเชียงแสนน้อย ลี้บ้านสบกก ลี้บ้านดอนที่ ลี้บ้านปากอิงใต้ ลี้บ้านแจมป่อง และลี้บ้านห้วยลึก จากการสำรวจเบื้องต้นพบการหาปลาทั้งแบบการหาปลาเป็นอาชีพหลักและแบบทำเป็นอาชีพเสริมช่วงว่างเว้นจากงานเกษตรและงานประจำ มีการเปลี่ยนแปลงของปลาและการหาปลาอย่างเห็นได้ชัด เช่น ชนิดปลา ปริมาณปลา พฤติกรรมการอพยพ จำนวนลี้ จำนวนเรือ จำนวนคนหาปลาที่ลดลงปรับตัวไปทำอาชีพอย่างอื่น การใช้เครื่องมือหาปลา

3.1 ปลาแม่น้ำโขง

ปลาแต่ละชนิดมีพฤติกรรมที่จำเพาะของตัวเอง บางชนิดอยู่อาศัยและหากินเพียงลำพังไม่รวมฝูง บางชนิดอยู่รวมเป็นฝูง และอพยพเคลื่อนย้ายตลอดทั้งปี นอกจากนั้นแล้วปลาอีกส่วนหนึ่งเป็นปลาประจำถิ่นที่เคลื่อนย้ายอพยพช่วงสั้นๆ ในนิเวศที่จำเพาะเท่านั้น การศึกษาพบพันธุ์ปลา 100 ชนิด เป็นปลาธรรมชาติ 90 ชนิด ปลาต่างถิ่น 10 ชนิด และกึ่ง 2 ชนิด อย่างไรก็ตาม คาดว่าพันธุ์ปลาแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขาน่าจะมีมากกว่านี้ เนื่องจากงานวิจัยชาวบ้านใช้เวลาในการเก็บข้อมูลชนิดปลายังไม่ครอบคลุม เนื่องจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด-19 จากพันธุ์ปลาทั้ง 100 ชนิด เป็นปลาประจำถิ่นและปลาอพยพ ซึ่งปลาที่อพยพส่วนใหญ่จะอพยพช่วงฤดูวางไข่ โดยจะเข้าไปวางไข่ในแม่น้ำสาขา ในจำนวนปลาธรรมชาติที่พบนั้นเป็นปลาหายาก 8 ชนิด ซึ่งไม่สามารถจับได้มากกว่า 20 ปี ได้แก่ ปลาบึก ปลาเลิม ปลาปิ้ง ปลาหัวหนานอ ปลาหัว ปลากระโท่ (ปลาเสือ) ปลาเอน ปลาซ่อนงูเห่า นอกจากนั้นแล้วมีปลา 1 ชนิด ที่ชาวบ้านจับได้ในช่วงปี พ.ศ. 2564–2565 ซึ่งไม่เคยจับได้และไม่เคยมีมาก่อน คือ ปลาหมากผาง โดยจับได้ในแม่น้ำโขงที่บ้านดอนที่ 1 ตัว บ้านแจมปอง 1 ตัว ในแม่น้ำอิง 4 ตัว และปากแม่น้ำกก 1 ตัว

วงจรชีวิตของปลาตามฤดูโขง

สภาพแหล่งอาศัยของปลาและสัตว์น้ำเปลี่ยนแปลงไปตามนิเวศลำน้ำโขง 4 ฤดูโขงดังกล่าว แต่ละฤดูมีช่วงเวลาประมาณ 1-4 เดือน ก่อนเปลี่ยนสภาพไป ซึ่งมีผลต่อพฤติกรรมและการเลือกแหล่งที่อยู่ การหากิน การเคลื่อนย้าย และการวางไข่ของพันธุ์ปลาแต่ละชนิด ส่วนใหญ่กลุ่มปลาหนึ่งหรือปลาไม่มีเกล็ดจะเดินทางขึ้นมาวางไข่ก่อนพันธุ์ปลาชนิดอื่น เช่น ปลาบึก ปลาแค้ ปลามง ปลาควาย เป็นต้น ส่วนกลุ่มปลาเกล็ดที่มีขนาดต่างกันก็จะทยอยเดินทางเข้าสู่แหล่งสืบพันธุ์วางไข่ในช่วงเวลาที่ลดหลั่นกันไป พรานปลาผู้มีความชำนาญและมีประสบการณ์หาปลามายาวนานอธิบายว่า กลุ่มปลาหนึ่งขนาดใหญ่เป็นกลุ่มแรกที่เดินทางเข้ามาในพื้นที่ในช่วงต้นฤดูฝน จากนั้นตามมาด้วยกลุ่มปลาหนึ่งขนาดกลางและขนาดเล็ก เช่น ปลากด ปลาควาย ปลาสะมี้ ปลาดังแดง ปลาสลึง ปลาหมู และกลุ่มปลาเกล็ดขนาดเล็กและขนาดกลางก็จะทยอยเดินทางมาช่วงใกล้ๆ กัน เช่น ปลากวาง ปลาโน ปลาบอก ปลาสร้อย เป็นต้น และเมื่อถึงช่วงปลายฤดูวางไข่ กลุ่มปลาเพี้ยจะเป็นกลุ่มสุดท้ายที่เดินทางมาวางไข่ ซึ่งเมื่อเห็นปลาเพี้ยเดินทางมาถึงก็แสดงว่าฤดูการอพยพของปลาในพื้นที่จะสิ้นสุดลง

3.2 ภูมิปัญญาพรานปลาในการเลือกใช้

เครื่องมือหาปลาตามฤดูโขง

เครื่องมือหาปลาในแม่น้ำโขงแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ 1) เครื่องมือประเภทตักปลา เช่น ไชลัน โด่ง-ตวง ไชสองงา ตุ่มปลาเอียน ไชกึ่ง มองยัง (ตาข่าย) เป็นต้น 2) เครื่องมือที่ใช้ล่อปลา เช่น เบ็ดคืด เบ็ดล้ามลอย เบ็ดคำ ส่วนใหญ่จะเป็นเบ็ดชนิดต่างๆ ที่ชาวบ้านใส่ไว้ล่อปลาชนิดต่างๆ ในแม่น้ำ 3) เครื่องมือที่ใช้จับปลา เช่น แห สอด กวัก นาม มองไหล เป็นต้น และ 4) เครื่องมือที่ช่วยในการหาปลา เช่น เรือ กระต้อมตักปลา มีด เป็นต้น ซึ่งเครื่องมือแต่ละประเภทจะถูกออกแบบและเลือกใช้ตามพฤติกรรมและการเคลื่อนย้ายของปลาแต่ละชนิด และระบบนิเวศทั้ง 13 แบบ ที่ปรับเปลี่ยนไปตามฤดูกาลอย่างซับซ้อน ดังนั้นนอกจากเครื่องมือหาปลาแล้ว คนหาปลาต้องมีความรู้หลายอย่างประกอบกันเพื่อจับปลา ทั้งความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศ ฤดูกาล และความรู้เรื่องปลาแต่ละชนิด การเลือกใช้เครื่องมือหาปลาแต่ละชนิดแบ่งตามฤดูโขงได้ดังนี้ (สามารถดูรายละเอียดของ 4 ฤดูโขง เพิ่มเติมในบทก่อนหน้า)

1) **ฤดูน้ำลดลง** เครื่องมือหาปลาในช่วงนี้จะเป็นประเภทตก เพื่อตกปลาที่อพยพจากแม่น้ำสาขากลับสู่แม่น้ำโขง เช่น ตุ่มชนิดต่างๆ คั้ง มองยั้งขนาดเล็ก ส่วนในแม่น้ำโขงก็จะเป็นการไหลมองเป็นหลัก เนื่องจากระดับน้ำช่วงฤดูนี้เหมาะสมและไม่อันตรายเหมือนช่วงน้ำหลาก

2) **ฤดูน้ำน้อย** เครื่องมือส่วนใหญ่จะเป็นประเภทที่ใช้จับปลา จะไม่ใช่เครื่องมือประเภทตกหรือล่อปลาเพราะปลาจะไม่ค่อยอพยพในช่วงนี้ คนหาปลาส่วนใหญ่จะใช้เครื่องมือขนาดเล็ก เช่น จ้า แห่ถี่ มองไหลตื้น มองยั้งขนาดเล็ก มองไหลขนาดเล็ก เพื่อจับปลาขนาดเล็กบริเวณลำห้วยสาขา ริมฝั่ง เกาะแก่ง หาด ดอนต่างๆ เพราะปลานขนาดเล็กชนิดต่างๆ จะใช้ระบบนิเวศเหล่านี้เป็นที่อยู่อาศัย หากิน และเป็นช่วงที่ปลาจากแม่น้ำสาขามอพยพลงสู่แม่น้ำโขง หลังจากการวางไข่เลี้ยงตัววัยอ่อนเจริญเติบโตพอสมควรพร้อมกับการลดลงของระดับน้ำในลำน้ำสาขา นอกจากการจับปลานขนาดเล็กในช่วงนี้แล้วคนหาปลาบางส่วนก็เข้าไปหาปลาในพื้นที่วังน้ำลึก คคต่างๆ ที่ปลานขนาดใหญ่จะไปอาศัยในพื้นที่เหล่านี้ ซึ่งเครื่องมือที่หาปลา คือ แห่ มอง และเบ็ดชนิดต่างๆ

3) **ฤดูน้ำขึ้น** การหาปลาในช่วงนี้มักจะเป็นเครื่องมือจับปลาประเภทตกหรือล่อปลา เช่น ไซลั่น มองปลิว มองยั้งขนาดใหญ่ เนื่องจากเป็นช่วงเริ่มต้นของการอพยพของปลาแทบทุกชนิด มีการอพยพของปลาจำนวนมาก และเป็นปลาที่มีขนาดใหญ่

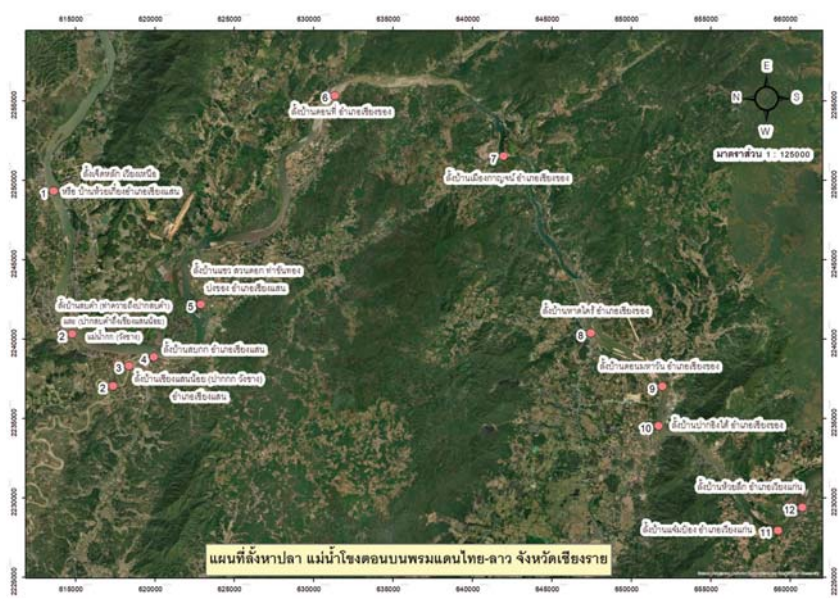
4) **ฤดูน้ำไหลหลาก** การหาปลาในช่วงนี้จะใช้เครื่องมือจับปลาประเภทตกหรือล่อปลา เช่น ไซลั่น มองปลิว มองยั้งขนาดใหญ่ เนื่องจากเป็นช่วงการอพยพของปลาในแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขาย่างเต็มตัว มีการอพยพของปลาจำนวนมากและเป็นปลาที่มีขนาดใหญ่เช่นกัน การหาปลาส่วนใหญ่จะอยู่ริมฝั่ง การไหลมองกลางแม่น้ำโขงทำได้ยากเพราะกระแสน้ำแรง อันตราย และปลาส่วนใหญ่อพยพเคลื่อนย้ายโดยใช้พื้นที่ริมฝั่งเป็นส่วนใหญ่

3.3 การเปลี่ยนแปลงของปลา

งานวิจัยไต้หวันปี พ.ศ. 2547 พบชนิดพันธุ์ปลา 100 ชนิด เป็นปลาธรรมชาติ 88 ชนิด ในการวิจัยครั้งนี้พบพันธุ์ปลา 100 ชนิด เป็นปลาธรรมชาติ 90 ชนิด ซึ่งชนิดพันธุ์ปลามีจำนวนที่ใกล้เคียงกัน แต่สิ่งที่แตกต่างกันคือปริมาณปลาที่จับได้ลดลงทุกชนิดและในทุกลั้งหาปลา ตัวอย่างเช่น การจับปลามงอืด ซึ่งเป็นปลาที่มีการอพยพเป็นฝูง จากข้อมูลการจับปลาของนายภูวดล อินตา พบว่าปี พ.ศ. 2555 ไหลมองจับปลามงอืด 1 รอบ ได้ปลา 126 ตัว ขนาด 0.5–1 กิโลกรัม ปี พ.ศ. 2559 ไหลมองจับปลามงอืด 1 รอบ ได้ปลา 50 ตัว ขนาด 0.3–1 กิโลกรัม ปี พ.ศ. 2560–2563 ไหลมองจับปลามงอืด 1 รอบ ได้ปลา 5 ตัว ขนาด 2–3 กิโลกรัม ปี พ.ศ. 2565 ไหลมองจับปลามงอืดไม่มีการอพยพของปลาที่อพยพเป็นฝูงใหญ่ลดลงถึงขั้นจับไม่ได้ในปัจจุบัน เช่นเดียวกับปลาสร้อยที่เคยอพยพเป็นฝูงขนาดใหญ่ในช่วงฤดูน้ำหลากก็ไม่มีการอพยพเป็นฝูงเหมือนในอดีตอีกแล้ว

การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดเจนอีก 1 อย่าง คือ ช่วงเวลาการอพยพของปลาแต่ละชนิดคลาดเคลื่อนไม่เหมือนเดิม เช่น ในอดีตก่อนปี พ.ศ. 2562 ปลาเขี้ยวไก่จะอพยพเป็นฝูงในช่วงต้นเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี แต่หลังปี พ.ศ. 2563 เป็นต้นมา ปลาเขี้ยวไก่ไม่มีการอพยพเป็นฝูงในช่วงดังกล่าวอีกเลย ชาวบ้านไม่สามารถจับปลาชนิดนี้เป็นฝูงได้อีกเลย จับได้บ้างเพียง 1–3 ตัว ในช่วงปลายเดือนกุมภาพันธ์

นอกจากนี้ยังพบว่ารูปร่างของปลาเปลี่ยนไปอย่างน้อย 2 ชนิด ที่ชาวบ้านสังเกตเห็นได้ชัดเจน คือ ปลาเพี้ย และปลาโน ซึ่งปลาทั้ง 2 ชนิดนี้ ในอดีตเป็นปลาที่มีรูปร่างที่สมส่วน ลำตัวเรียวยาว ตัวใหญ่ แต่ปัจจุบันรูปร่างปลาไม่สมส่วน คือ หัวโต ตัวสั้น ลำตัวไม่เรียวยาวเหมือนเดิม

3.4 การเปลี่ยนแปลงของลี้ เรือ และคนหาลา

พื้นที่ลี้หาลาหรือจุดไหลมองในแม่น้ำโขงหลายแห่งมีชาวบ้านทั้งไทยและลาวเข้ามาหาลาร่วมกัน โดยมีความสัมพันธ์กันเป็นแบบพี่น้อง มิตรสหาย จัดระบบด้วยการจัดคิวตามลำดับคนมาก่อนหลัง ด้านสังคมวัฒนธรรมชาวบ้านในแม่น้ำโขงเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จะมีการขนานเจ้าแม่นางเรือและเจ้าที่เจ้าทาง จะมีการเลี้ยงด้วยเครื่องสัการะเมื่อครบรอบ 1 ปี หรือตามที่แต่ละคนขนานส่วนใหญ่เป็นเหล่าไท ไก่คู่ ดอกไม้ รูป เทียน ในช่วงการทำพิธีเหล่านี้ก็จะเชิญชวนคนหาลาที่อยู่ในพื้นที่เดียวกันร่วมพิธี หลังพิธีก็จะมีการสังสรรค์ตามประเพณีท้องถิ่น เชื่อมความสัมพันธ์ร่วมกันทั้งไทยและลาว

งานวิจัยไต่บ้านปี พ.ศ. 2547 พบว่ามีลี้หาลาในแม่น้ำโขง 14 แห่ง ปัจจุบันพบว่าลี้เดิมหายไป 5 แห่ง คือ ลี้สบรวก ลี้หาดปากยอน ลี้หาดปากวาง ลี้ห้วยหม่อม และลี้ผาไต่ ยังคงเหลือลี้หาลาในแม่น้ำโขงเดิม 9 แห่ง และมีลี้เกิดใหม่ 2 แห่ง ที่ปากแม่น้ำกก หลังจากลี้หาลาในแม่น้ำโขงของ

บ้านเชียงแสนน้อยไม่สามารถจับปลาได้จึงย้ายลี้หาปลาเข้าไปในพื้นที่แม่น้ำกกแทน ในกรณีเรือหาปลา จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2560 พบว่ามีเรือหาปลาทั้งหมด 266 ลำ ปัจจุบันพบว่าในพื้นที่ลี้ในแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขา ทั้ง 11 แห่ง เหลือเรือหาปลา 195 ลำ คนหาปลาเหลือ 151 คน ข้อมูลลี้หาปลา ทั้ง 11 แห่ง มีดังนี้

1) ลี้หลักเจ็ด เวียงเหนือหรือบ้านห้วยเกียง อำเภอยางสัก เชียงแสน มีคนหาปลา 17 ราย เรือ 32 ลำ

2) ลี้บ้านสบคำ (ท่าควายถึงปากสบคำ และปากสบคำถึงบ้านเชียงแสนน้อย) แม่น้ำกก (วังซาง) ก่อนปี พ.ศ. 2560 มีคนหาปลามากกว่า 30 ราย ปัจจุบันเหลือ 20 ราย เรือ 20 ลำ

3) ลี้บ้านเชียงแสนน้อย อำเภอยางสัก เชียงแสน (ปากกก วังซาง) ก่อนปี พ.ศ. 2560 มีคนหาปลา 25 ราย ปัจจุบันเหลือ 14 ราย เรือ 11 ลำ แพพัก 4 แห่ง

4) ลี้บ้านสบกก อำเภอยางสัก เชียงแสน ก่อนปี พ.ศ. 2558 มีคนหาปลา 80 ราย ปัจจุบันเหลือ 13 ราย เรือ 13 ลำ

5) ลี้บ้านแซว สวนดอก ท่าซันทอง ปงของ อำเภอยางสัก เชียงแสน มีคนหาปลา 9 ราย เรือ 11 ลำ

6) ลี้บ้านดอนती อำเภอยางสัก เชียงแสน ก่อนปี พ.ศ. 2560 มีคนหาปลา 15 ราย ปัจจุบันเหลือ 7 ราย เรือ 12 ลำ

7) ลี้บ้านหาดไคร้ อำเภอยางสัก เชียงแสน มีคนหาปลา 17 ราย เรือ 35 ลำ

8) ลี้บ้านดอนมฆาวุ อำเภอยางสัก เชียงแสน มีคนหาปลา 5 ราย เรือ 5 ลำ

9) ลี้บ้านปากอิงใต้ อำเภอยางสัก เชียงแสน ก่อนปี พ.ศ. 2558 มีคนหาปลา 30 ราย ปัจจุบันเหลือ 16 ราย เรือ 16 ลำ

10) ลี้บ้านแจ่มบ้อง อำเภอยางสัก เชียงแสน ก่อนปี พ.ศ. 2560 มีคนหาปลา 20 ราย ปัจจุบันเหลือ 16 ราย เรือ 16 ลำ

11) ลี้บ้านห้วยลิก อำเภอเวียงแก่น ก่อนปี พ.ศ. 2560 มีคนหาปลา มากกว่า 20 ราย และมีคนที่ยึดอาชีพหาปลาเป็นหลัก 6 ราย ปัจจุบันเหลือ 17 ราย และไม่มีคนยึดอาชีพหาปลาเป็นหลักเลย มีแค่ทำเป็นอาชีพเสริมเท่านั้น เรือ 24 ลำ

ชาวบ้านยืนยันว่าปลาสำคัญที่เป็นปลาเศรษฐกิจที่เคยจับได้และขาย ได้ราคา เช่น ปลาเพี้ย ปลากด ปลาคว่ำ ปลากว้าง ปลาคัง ปลาดังแดง ปลาสะมัว และปลาแค้เหลือง จับได้น้อยมาก รวมถึงปลาบอก อย่างไรก็ตาม ยังมีชาวบ้านในพื้นที่ลี้หาปลาทั้ง 7 แห่ง ยังยึดเป็นอาชีพหลักหารายได้เลี้ยง ครอบครัวยัง

ตัวอย่างหนึ่งของผลกระทบต่ออาชีพและรายได้ คือ กรณีของนายชัยวัฒน์ ดวงธิดา บ้านห้วยลิก ในอดีตยึดอาชีพหาปลาเป็นอาชีพหลัก แต่ปัจจุบันจับปลา ไม่ได้จึงต้องเปลี่ยนอาชีพไปทำรับเหมาก่อสร้างและงานรับจ้างทั่วไปแทนอาชีพ หาปลา ซึ่งก็ยังลงหาปลาบ้างบางครั้งเมื่อว่างเว้นจากอาชีพประจำ ปี พ.ศ. 2564 ลงไหลมองช่วงเดือนมกราคมตลอดทุกวันต่อเนื่องกัน 14 วัน จับปลาไม่ได้ แม้แต่ตัวเดียว ทั้ง 14 วัน มีค่าใช้จ่ายเป็นค่าน้ำมันเรือวันละ 50 บาท ค่าอาหาร วันละ 150 บาท รวมเป็นเงิน 1,600 บาทที่เสียไป โดยจับปลาไม่ได้เลย

3.5 การเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือหาปลา

การเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือหาปลาเห็นได้จากหลายกรณี ทั้งการปรับเปลี่ยนขนาด การเลิกใช้ หรือความเสียหายต่อเครื่องมือหาปลา กรณีมองไหล ปัจจุบันคนหาปลาเริ่มเพิ่มจำนวนและขนาดความถี่ของมองไหลเป็น 2-3 ชั้น คือ มองไหล 1 ชุด จะประกอบด้วยมองขนาดความถี่ขนาดเล็ก กลาง และใหญ่ ขนาด 4 เซนติเมตร 7 เซนติเมตร และ 14 เซนติเมตร ซ้อนอยู่ในชุดเดียวกันเพื่อให้จับปลาหลายขนาดพร้อมกัน การเพิ่มมองไหลเป็นหลายชั้นคือค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้น และเป็นต้นทุนสำคัญที่คนหาปลาต้องรับภาระนี้

เครื่องมือหาปลาบางอย่างที่ไม่สามารถใช้ได้เลย เช่น ที่บ้านห้วยลึกและบ้านแจมป่องใช้สอและเบ็ดระวางไม่ได้เลย สอ เป็นเครื่องมือใช้ตักปลาขนาดเล็กชนิดต่างๆ เช่น ปลาบอก ปลาสร้อย ปลาขาว โดยจะใช้ตักปลาในพื้นที่ระบบนิเวศแก่งหิน ตักปลาไหลตามน้ำริมแก่งหินในบริเวณแก่งก้อนคำ แก่งผาไผ่ ปัจจุบันสอไม่สามารถใช้จับปลาได้อีกเพราะปลาไม่อพยพขึ้นมาตามช่วงเวลา ความแรงของน้ำไหลแรงมากในช่วงที่มีการปล่อยน้ำจากเขื่อน หรืออีกวันระดับน้ำลดลง เบ็ดระวาง คือเบ็ดที่ใช้จับปลาฝามา (กระเบนแม่น้ำโขง) ใช้ในระบบนิเวศก ซึ่งในพื้นที่น้ำลึกที่ปลาฝามาไม่ใช่ที่อยู่อาศัย ปัจจุบันบ้านห้วยลึกเหลือเพียง 1 ราย ที่ยังใส่เบ็ดชนิดนี้ ในช่วงปี พ.ศ. 2564-2565 จับปลาฝามาไม่ได้เลยเนื่องจากระบบนิเวศของคกเปลี่ยนไป มีทรายจำนวนมากเข้าไปทับถมพื้นที่คกจนตื้นเขิน

ความเสียหายของมอญยัง *มอญยัง* เป็นเครื่องมือหาปลาชนิดหนึ่งที่ใช้ในช่วงน้ำหลากในพื้นที่แฉ่ม หรือแก่งหินผา มอญยังจะมีท่อนไม้ไผ่ยาวหรือถึงพลาสติกเป็นตัวยึดทำให้มอญลอยอยู่ด้านท้ายของแฉ่ม แก่งหิน ผา เพื่อดักจับปลาที่ว่ายทวนน้ำขึ้นมา มอญยังจะต้องอาศัยกระแส น้ำที่ไหลแรงสม่ำเสมอเพื่อไม่ให้ตัวมอญเข้ามาติดกับแก่งหินและผา การขึ้นลงไม่ปกติของน้ำในปัจจุบันทำให้มอญเสียหายจำนวนมาก เมื่อกระแสน้ำไหลลดลงมอญจะถูกพัดเข้ามาติดกับแก่งหินและผาเสียหาย เมื่อกระแสน้ำเพิ่มขึ้นแรงขึ้นน้ำก็จะท่วมมอญ อีกทั้งทำให้เชือกและท่อนขาด มอญก็ขาดและจมหายไป เป็นภาระค่าใช้จ่ายที่ทำให้คนหาปลาต้องแบกรับและมีความเสี่ยงมากขึ้นกว่าในอดีต คนหาปลาส่วนใหญ่สูญเสียเครื่องมือนี้โดยไม่คุ้มค่ากับการลงทุน

04

ความผันผวน ของโก

โก หรือสาหร่ายไค บางหมู่บ้านทางภาคเหนือเรียกว่า “ไค” เป็นสาหร่ายน้ำจืดเกิดตามระบบนิเวศต่างๆ ในแม่น้ำโขง เช่น ตอน ทาด หลง ไกจะชอบขึ้นตามหินในน้ำ มีลักษณะเป็นเส้นสีเขียว ยาวไปตามสายน้ำ เนื่องจากไคต้องใช้แสงแดดเพื่อการเจริญเติบโต และอ่อนไหวต่อมลภาวะ ระบบนิเวศที่เหมาะสมสำหรับการเกิดของไค คือ น้ำต้องใส ไม่ขุ่น กระแสน้ำไหลเอื่อยไม่แรงเกินไป และแสงแดดสามารถส่องถึง ไกแบ่งออกเป็น 2 ประเภทหลักตามความรู้ท้องถิ่น คือ 1) ไกเหนียว บางหมู่บ้านจะเรียกโกมีน หรือไคมีน และ 2) ไกตะ บางหมู่บ้านจะเรียกโกจา ทั้งนี้บางหมู่บ้านจะแบ่งเป็นหลายประเภทกว่านี้ ชาวบ้านในหมู่บ้านริมฝั่งโขงในจังหวัดเชียงรายลงไปเกือบกันเกือบทุกหมู่บ้าน โดยพื้นที่สำคัญในการเก็บโกมีดังนี้ อำเภอเชียงแสน พบที่บ้านสบกก อำเภอเชียงของ พบที่บ้านหาดไคร้ บ้านเมืองกาญจน์ บ้านหัวเวียง บ้านหาดไคร้ อำเภอเวียงแก่น พบที่บ้านแจมป่อง บ้านห้วยลึก เป็นต้น

ไถ เป็นพืชอาหารตามธรรมชาติของคนและปลาโดยเฉพาะปลาบึก ไถออกเพียงปีละครั้งในช่วงน้ำลดในฤดูหนาวไปถึงฤดูร้อน ตั้งแต่เดือนธันวาคม-เมษายน ซึ่งช่วงเวลาของการเกิดไถและการลงเก็บไถแต่ละหมู่บ้านจะไม่เหมือนกัน เพราะระบบนิเวศต่างกันทำให้ช่วงเวลาการเกิดของไถต่างกัน นิดหน่อย โดยมากแล้วหมู่บ้านที่อยู่ต้นน้ำกว่าจะเกิดก่อน เช่น หมู่บ้านแจมปอง อำเภอเวียงแก่น จะลงไปเก็บไถช่วงปลายเดือนมกราคม-ปลายเดือนมีนาคม ส่วนหมู่บ้านห้วยลึก อำเภอเวียงแก่น จะลงไปเก็บไถช่วงต้นมีนาคม-ปลายเมษายน

4.1 ไถที่หมู่บ้านห้วยลึก

หมู่บ้านห้วยลึก เป็นหมู่บ้านสุดท้ายของไทยในภาคเหนือที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงก่อนที่แม่น้ำโขงจะไหลเข้าไปในประเทศลาว ตั้งอยู่ห่างจากอำเภอเวียงแก่นไปทางตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 8 กิโลเมตร ที่นี่เป็นหมู่บ้านที่มีคนเดินทางผ่านอยู่ตลอดเนื่องจากมีจุดผ่อนปรนข้ามแดนไปยังประเทศลาว มีการเดินทางและค้าขายข้ามแดน มีแหล่งท่องเที่ยวคือแก่งผาไดที่เลยหมู่บ้านไป นอกจากนี้ เดิมทีนี้เป็นหมู่บ้านหาปลาแม่น้ำโขงที่อุดมสมบูรณ์ มีพ่อค้าคนกลางเข้ามาซื้อปลาประจำทุกวัน และปัจจุบันยังเป็นแหล่งปลูกส้มโอส่งขายทั้งในและต่างประเทศ บ้านห้วยลึกเป็นชุมชนลาวล้านนาที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมลาวหลวงพระบางไว้อย่างเข้มแข็ง ในด้านอาหารพื้นบ้านที่นี่มีอาหารพื้นบ้านหลายอย่างที่ป็นเอกลักษณ์จากทั้งวัฒนธรรมดั้งเดิมที่สืบทอดมาและการที่เป็นชุมชนหาปลาที่มีปลาแม่น้ำโขงให้กินอุดมสมบูรณ์ หลายเมนูจึงมีเอกลักษณ์หากินได้เฉพาะที่หมู่บ้านนี้ เช่น เมนูเคี้ยวปลาแดก ปลาร้าที่มีกลิ่นและรสชาติที่แตกต่าง ใส่อัวหลวงพระบาง รวมทั้งเมนูที่ทำมาจากไถ

ภูมิปัญญากองเก็บเกี่ยวกับไถของชาวบ้านห้วยลิก

บ้านห้วยลิกตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงระหว่าง 2 หัวโค้งแม่น้ำโขง ด้านหลังเป็นภูเขา มีลำห้วยหลายสายไหลลงแม่น้ำโขง มีระบบนิเวศแม่น้ำโขงที่แบ่งตามภูมิปัญหาพื้นบ้านหลายประเภท เช่น คก ผา ปากห้วย ร่อง แก่ง ดอน หาด ก้อน แจ่ม หนอง โดยระบบนิเวศที่ไถจะเติบโตมีทั้งคก ผา ปากห้วย ร่อง แก่ง และดอน พื้นที่หลักในการเก็บไถของชาวบ้านห้วยลิกมี 5 จุด เรียงตามลำดับความสำคัญที่ชาวบ้านมักไปหาดังนี้ 1) คกสละและผาบาดเดียว 2) ดอนกลาง 3) ปากห้วยลิกใหญ่ 4) แก่งก้อนคำ และ 5) ผาโต ซึ่งส่วนมากคนที่ไปเก็บไถที่ผาโตจะนั่งเรือไป

ชาวบ้านห้วยลิกจะเรียกการลงไปหาไถว่าการเก็บไถ ไม่ได้เรียกว่า “จกไถ” เหมือนหมู่บ้านอื่นๆ เดิมชาวบ้านจะลงไปเก็บไถกันทุกครัวเรือน โดยไปพร้อมกันทีละ 20-30 คน สาเหตุหนึ่งที่ลงไปเก็บพร้อมกันเยอะๆ เพราะกลัวผีเงือกตามที่เล่ากันในสมัยก่อน และอีกอย่างคือกลัวอันตรายจากน้ำแรง จุดที่อันตรายคือผาบาดเดียวและคกสละ ซึ่งผาบาดเดียวน้ำจะแรงสุด ลึกและใส คนที่ไปเก็บจะมีทั้งชายทั้งหญิง แต่ส่วนมากจะเป็นผู้หญิงที่เก็บ ส่วนผู้ชายก็จะไปส่งและไปหาปลา แต่บางคนก็ลงเก็บด้วย ฤดูในการเก็บคือ ช่วงต้นมีนาคม-ปลายเมษายน ช่วงเวลาเก็บไถก็ประมาณ 8 โมงกว่า ช่วงกินข้าวเช้าเสร็จไปจนถึงเที่ยงก็กลับ นำไถมาทำความสะอาดและตาก วิธีการเก็บสังเกตตรงไหนมีไถจะออกสีเขียวๆ ก็ลงไปเก็บ เก็บมาก็แกว่งน้ำ ใส่สวิงล้างน้ำดีดี แล้วใส่ตะกร้าไว้ จากนั้นนำไถที่เก็บได้มาล้างอีก ทูบแกว่งน้ำ ล้างน้ำสะอาด 2-3 รอบ

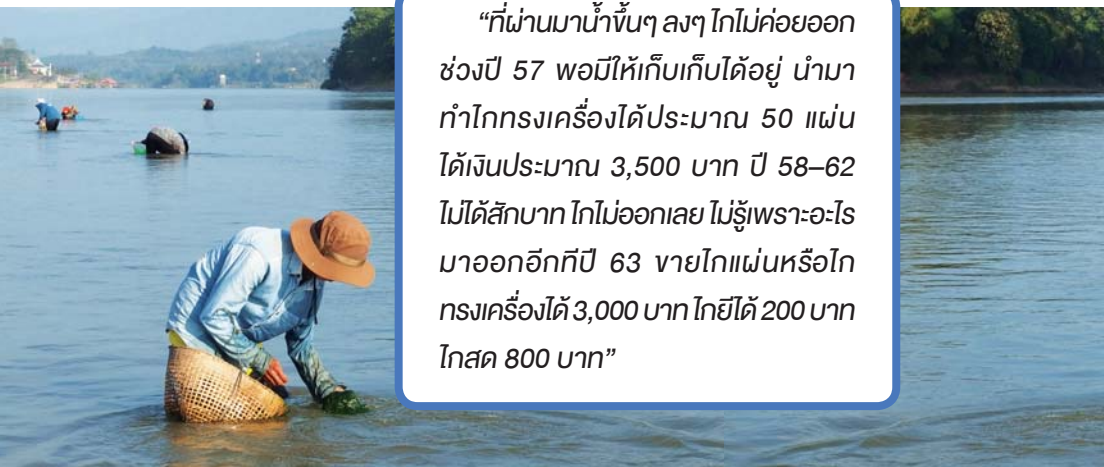

ในด้านการใช้ประโยชน์ การกินโกสามารถทำได้หลายเมนู ทั้งเมนูห่อนี้้ง เอะเก หรือบางหมู่บ้านจะเรียกเจียวโก (แกงอ่อมโก) โกยี้ และโกทรงเครื่อง หรือโกแผ่น สมัยก่อนชาวบ้านยังกินโกเป็นของกินเล่นด้วย โดยทำน้ำพริกลงไป จิ้มกินกับโกที่ทำน้ำได้เลย และยังพบว่าผู้หญิงจะชอบกินโกมากกว่าผู้ชาย การขายโกเป็นรายได้สำคัญอันหนึ่งของผู้หญิง มีทั้งขายโกสดและโกตากแห้ง โดยปกติแล้วการเก็บโกขายจะมีรายได้ประมาณวันละ 500–1,000 บาท ขึ้นอยู่กับความขยันของแต่ละคน คนที่ขยันทำโกตากแห้งขายด้วยจะมีรายได้ ปีละประมาณ 7,000–8,000 บาท โดยปกติก็จะลงไปเก็บมาทำอาทิตย์ละ ประมาณ 2 ครั้ง ครั้งหนึ่งทำโกแผ่นได้ 25 แผ่น ทำเยอะกว่านั้นไม่ได้เพราะ ไม่มีคนช่วย

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับโก

แต่เดิมคนในชุมชนพึ่งพาแม่น้ำโขงในการดำเนินชีวิตเป็นหลัก หลังจากแม่น้ำโขงเปลี่ยนแปลง ปลาลดน้อยลง กลุ่มผู้หญิงก็ไม่ได้ลงเก็บโกเหมือนเดิม แม่ภูเล่าถึงการเปลี่ยนแปลงของโกและรายได้ว่า

“ที่ผ่านมาน้ำขึ้นๆ ลงๆ โกไม่ค่อยออก ช่วงปี 57 พอมีให้เก็บเก็บได้อยู่ นำมา ทำโกทรงเครื่องได้ประมาณ 50 แผ่น ได้เงินประมาณ 3,500 บาท ปี 58–62 ไม่ได้สักบาท โกไม่ออกเลย ไม่รู้เพราะอะไร มาออกอีกทีปี 63 ขายโกแผ่นหรือโก ทรงเครื่องได้ 3,000 บาท โกยี้ได้ 200 บาท โกสด 800 บาท”

ในปี พ.ศ. 2565 ชาวบ้านพูดเป็นเสียงเดียวกันว่าไก่ออกเยอะกว่าทุกปี เริ่มออกตั้งแต่ช่วงเดือนมีนาคม แม่ภู ชาวบ้านที่เคยสอบถามข้อมูลเมื่อปีก่อนเล่าด้วยสีหน้ายิ้มแย้มว่า

“ปีนี้ขายไก่อได้เงิน 14,000 บาท แม่นับเฉพาะโกแห้งโกแผ่น ไม่รวมโกสดที่เก็บขายต่อวัน ปีนี้แมลงไปเก็บเกือบทุกวัน ทำได้วันละ 6-10 แผ่น วันไหนที่ไป 2 คนกับพ่อ ได้เยอะมาก ได้เป็นกระสอบ เหนื่อยทำเหนื่อยเก็บ แม่เสียดายถ้าไม่ลงเก็บ ปีนี้ได้เงินจากการเก็บโกพอสมควร แต่ปีหน้าไม่รู้จะเป็นยังไง คาดการณ์ไม่ได้เลย”

ตาราง ลำดับเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงของไก่อที่หมู่บ้านห้วยลึก

ช่วงเวลา	การเปลี่ยนแปลง
ก่อนปี 2557	โกมีเยอะ
ปี 2558	โกเริ่มไม่ค่อยมี หาได้น้อย เพราะระบบน้ำมันเปลี่ยน น้ำมาไก่อก็หลุด
ปี 2559-2562	เก็บโกไม่ได้เลย
ปี 2563	ไก่ออกเยอะ ชาวบ้านไปเก็บที่ดอนกลาง แต่แถวคกสละไม่ค่อยออก
ปี 2564	ที่เก็บได้จะเป็นโกหลุด ต้องเก็บตามน้ำไหลเอา
ปี 2565	ไก่ออกเยอะกว่าทุกปี

ชาวบ้านให้ข้อสังเกตถึงระบบนิเวศแม่น้ำโขงเกี่ยวกับโกที่เปลี่ยนไปไว้หลายด้าน 1) เรื่องระดับน้ำ แม่น้ำโขงแห้ง ระดับน้ำขึ้น-ลงผิดปกติ 2) เรื่องฝุ่นตะกอน โดยสังเกตเห็นว่าโคลนตมใต้ท้องน้ำบริเวณที่เก็บโกก็มีเยอะขึ้นเพราะน้ำไม่ไหลชะล้าง ซึ่งสาเหตุน่าจะมาจากเขื่อน เพราะปกติน้ำถ้าไหลเป็นธรรมชาติจะไม่มีโคลนตมทับถม เวลาเก็บโกขึ้นมาสังเกตดูโกจะไม่สะอาดเหมือนเดิม เก็บมาต้องล้างหลายรอบ 3) โกหลุดเยอะ จะเห็นว่าโกหลุดไหลไปตามน้ำเยอะผิดปกติกว่าแต่ก่อน เศษโกที่ไหลมาตามน้ำพอเอามาทำโกตากแห้งได้บ้าง

4.2 โกที่หมู่บ้านแจมปอง

ระบบนิเวศที่เกี่ยวข้องกับโกที่หมู่บ้านแจมปอง

ระบบนิเวศที่บ้านแจมปองแบ่งตามภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ 5 ระบบ ได้แก่ ฝาย ร่อง ดอน หาด และแจ่ม เช่น ฝายจั่ว ฝายเต่า ฝายเปิด ร่องแคกึ่ง ดอนกว้าง หาดโก แจมปองน้อย แจมปองใหญ่ หาดหางจั่ว หัวหาดโก ซึ่งชาวบ้านจะหาอยู่หากินในแต่ละจุดแตกต่างกันไปตามสภาพของระบบนิเวศที่แตกต่างกัน เช่น ที่ฝายเปิดซึ่งเป็นทีปলামาวางไข่ ชาวบ้านจะไปหว่านแห ใส่เบ็ด ยกยอ ส่วนที่หาดโกและดอนกว้าง ชาวบ้านจะไปไหลมือง เก็บโก ซ่อนกุง พื้นที่เก็บโกบ้านนี้เยอะตั้งแต่หัวบ้าน ถึงท้ายบ้าน เก็บตามหาดหิน บริเวณที่ชาวบ้านแจมปองลงไปหาโกมี 4 จุดหลัก ตามลำดับ 1) หาดหางจั่ว 2) หัวหาดโก 3) ลั้งควายนอน (ระบบนิเวศบริเวณนี้มีลักษณะเป็นหาดทรายปนกับหาดหิน) และ 4) แจมปองน้อย จุดที่น่ากลัวที่สุดคือแจมปองน้อย เนื่องจากลักษณะเป็นร่องน้ำลึกและตลิ่งชัน และเป็นหาดหิน

ภูมิปัญญากองถิ่นเกี่ยวกับไถของชาวบ้านแจมปอง

ตามภูมิปัญญาพื้นบ้านชาวบ้านแจมปองแบ่งสาหร่ายแม่น้ำที่เก็บมาปรุงอาหารได้ 5 ชนิด คือ ไก่มีน ไก่ผา ไก่จา ไก่ตะ และเตา สามชนิดแรกเป็นไถที่ขึ้นในแม่น้ำโขง โดยไก่มีนและไก่ผาเป็นชนิดเดียวกันแต่เกิดบนหินที่ต่างกัน ชนิดที่สี่จะพบในแม่น้ำงาว ส่วนชนิดที่ห้าจะไม่ใช้ไถแต่เป็นเตาหรือเทา พบได้ทั้งแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาขา มีความต่างกับไถทั้งลักษณะทั่วไป ระบบนิเวศที่เกิด รสชาติ และการนำไปปรุงอาหาร

1) ไก่มีน หรือไก่เหนียว มีลักษณะเป็นเส้นสีเขียวสด ยาว เหนียว จับดูจะนุ่ม มักเกิดตามหินก้อนเล็ก เวลาเก็บมาแล้วก็ล้างทำความสะอาดง่าย ไก่มีนจะอร่อยหวานกว่าไก่จา จึงนำไปทำอาหารได้ทุกอย่าง ทั้งห่อหนึ่ง เจียว เอาะไถ ไถยี้ ไถแผ่น เวลาเอาไปทำอาหารแล้วก็ยังสีเขียวอยู่ เวลาทำแกงน้ำแกงจะเนียนเป็นเนื้อเดียวกัน

2) ไก่ผา มีลักษณะเหมือนกันกับไก่มีน แต่ต่างไปที่จะเกิดบนหินก้อนใหญ่หรือผา คือ ที่ผางัว โดยไก่ผาจะออกก่อนไถชนิดอื่นๆ แต่ปัจจุบันจะไม่ค่อยพบไก่ผาแล้ว

3) ไก่จา ลักษณะเส้นของไถจะสั้นกว่าไก่มีน จับดูจะหยาบ ขาด่างย สีไม่ค่อยสด รสชาติอร่อยน้อยกว่าไก่มีน นิยมเอามาทำอาหารเฉพาะไถยี้ ไม่นิยมนำมาทำไถแผ่นเพราะเวลาเอาไปตากแล้วสีจะออกเหลือง และไม่นิยมขายเป็นไถสดหรือใช้ไถสดทำเป็นอาหาร ถ้านำไปทำอาหารพวกแกงน้ำแกงจะไม่เนียนเป็นเนื้อเดียวกัน ไถที่เกิดในแม่น้ำทา แม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขงในฝั่งลาวก็จะเป็นไถจาเช่นกัน

4) ไก่ตะ ไม่ขึ้นในแม่น้ำโขง แต่พบในแม่น้ำงาว แม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขง มีลักษณะเหนียว สาก ดึงแล้วไม่ลื่นมือ รสชาติอร่อยไม่สู้ไก่มีน นิยมเอาไปทำห่อหนึ่งอย่างเดียว ชาวบ้านที่หมู่บ้านแจมปองไม่นิยมนำไปกินเพราะไถที่เจอบริเวณปากแม่น้ำงาวจะไม่สวย เป็นไถที่หลุดไหลมาจากทางต้นน้ำ แต่ชาวบ้านทางต้นน้ำของแม่น้ำงาวนิยมกินไถตะอยู่

5) เต่า ในแม่น้ำโขงจะเกิดตามระบบนิเวศที่เป็นแอ่งน้ำนิ่งคล้ายกับ
บึงของทางภาคอีสาน ซึ่งน้ำจะไม่ไหลเหมือนจุดที่เกิดโก ที่บ้านแจมป่องจะพบ
เต่าได้ที่หัวหาดโก โดยจะเกิดตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน-พฤษภาคม นอกจาก
ชาวบ้านแจมป่องแล้วก็มีชาวบ้านหลายวามั่งเรือมาเก็บเต่าที่นี้ด้วย การเก็บ
ก็สามารถเก็บได้ทั้งวัน แต่เก็บมาแล้วจะเก็บไว้ได้ไม่นานเพราะจะเน่า ชาวบ้าน
นิยมกินเต่าพอก กับไก่มัน โดยเมนูอาหารพื้นบ้านที่นิยมทำกิน เช่น ลาบเต่า
ตำเต่า เจียวเต่า นำไปขายทั้งเต่าสดและอาหารปรุงสำเร็จ ถ้าขายสดก็ขาย
เป็นกิโล กิโลละ 20 บาท ถ้าช่วงที่ออกเยอะก็กิโลละ 10 บาท หรือนำไป
ปรุงอาหารขาย เช่น ตำเต่า ตามความเชื่อพื้นบ้าน เต่าถ้ากินเยอะจะแน่นท้อง
นอกจากนี้ยังเป็นอาหารแสดงสำหรับคนท้องและคนป่วย

ชาวบ้านที่เข้ามาหาโกบริเวณบ้านแจมป่องมีทั้งคนในชุมชนเองและ
มาจากหมู่บ้านอื่น โดยช่วงเวลาที่นิยมลงไปหาโกจะเป็นช่วงปลายเดือน
มกราคม-ปลายเดือนมีนาคม ในช่วงเดือนเมษายนก็ยังสามรถเก็บโกได้อยู่
แต่ชาวบ้านไม่นิยมกินเพราะเชื่อว่ากินแล้วจะตัวบวม

“สมัยก่อนแม่น้ำโขงอุดมสมบูรณ์ทั้งโกและเต่า โกงจะออก
เป็นช่วงฤดูกลาง คือช่วงน้ำลดหลังจากเก็บโกเสร็จเขาจะปล่อยให้
เต่าเจริญเติบโต หมาช่วงโกเขาก็จะมาเก็บเต่าต่อ ตอนนี้หายาก
ทั้งโกและเต่า ถามว่ามีไหม ก็มีอยู่บ้างแต่ไม่เยอะ เต่ามันต้อง
น้ำนิ่ง ชาวบ้านก็ชอบกินเพราะเต่าจะอีกรสชาติหนึ่ง”

ชาวบ้านแจมป่องกล่าว

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ชาวบ้านไม่แน่ใจว่าไถที่ลดน้อยลงจริงๆ แล้วมีสาเหตุมาจากอะไร และลดลงมากน้อยเท่าไร รู้แต่ว่าลดลง ปัจจุบันวันเก็บมีน้อยมาก บางปีออก 2–3 วัน บางปีออกไว บางปีออกช้า หรือบางปีไม่มีเลย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2555 เป็นต้นมา การเก็บไถเริ่มเปลี่ยน เก็บไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ปี พ.ศ. 2563–2564 ไถเกิดเยอะกว่าทุกปี จากการสังเกตของชาวบ้านทำให้เห็นความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง คือ 1) การขึ้นลงของน้ำ คาดเดาว่าน่าจะมาจากการสร้างเขื่อน วิถีชีวิตชาวบ้านตอนนี้คาดการณ์อะไรล่วงหน้าไม่ได้ จะไปเก็บไถก็ต้องสังเกตน้ำขึ้นหรือลง อีกอย่างคือดูเรือสินค้า ถ้าเรือมาน้ำก็จะขึ้นตามด้วย ไถก็จะลิว (หลุด) ไป แต่ก่อนน้ำขึ้นลงธรรมดา ตอนนี้น้ำขึ้นแบบขึ้นแล้วเออนาน 2) การสร้างกั้นตลิ่ง ก็มีส่วนทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยน แต่ถ้าไม่สร้างตลิ่งก็พังเพราะที่อื่นทำ สิ่งที่เปลี่ยนและสังเกตเห็นหลังจากทำเขื่อนกั้นตลิ่งคือมีไถเกิดขึ้นเยอะ ซึ่งเป็นไถที่เกิดไถได้ดี และไถจะสะอาดกว่าเพราะไถธรรมชาติที่เกิดจะมีทราย นอกจากนี้แล้วยังเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เคยมีมาก่อนคือน้ำโขงใสจนเห็นพื้นน้ำ ซึ่งเริ่มเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2563 ช่วงเดือนมีนาคม–เมษายน ในปี พ.ศ. 2564 ก็เกิดเช่นกัน

“มันน่าเสียดายช่วงที่ไถราคาดีกลับไม่ค่อยมีไถให้หา ตอนนี้ไถสดที่เก็บได้พอเอาไปอบแห้งพอหมาดๆ ขายได้ราคา กิโลกรัมละ 70 บาท ยังเป็นไถตันฤดูราคายังดี ขายอยู่ที่ กิโลกรัมละ 120 บาท แต่ถ้าขายสดขายเป็นป็น ปั้นละ 20 บาท บางคนเอาไปทำอาหาร เช่น ห่อหนึ่งไถ ก็ขายห่อละ 10–20 บาท ทำขายได้ทุกอย่าง หรือบ้านอื่นเขากำเป็นแผ่นขาย แผ่นเป็น ร้อยบาท แต่บ้านเราไม่ค่อยทำกัน ทำไม่เป็น”

ชาวบ้านกล่าว

05

เกษตรริมโขง และริมอิง

5.1 เกริ่นนำ

ความสำคัญของเกษตรริมโขง

เกษตรริมโขงเป็นวิถีชีวิตสำคัญของคนริมฝั่งโขงทั้งเป็นแหล่งอาหารและรายได้หล่อเลี้ยงครอบครัว รวมทั้งเป็นพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของคนริมโขงด้วย พื้นที่ริมโขงเป็นแหล่งปลูกผักที่สำคัญของคนตลอดริมน้ำโขงตอนล่าง ทั้งในประเทศพม่า ไทย ลาว เขมร และเวียดนาม เนื่องจากมีความอุดมสมบูรณ์ของปุ๋ยจากธรรมชาติที่พัดพามากับน้ำโขงโดยเฉพาะในฤดูน้ำหลาก อยู่ติดแหล่งน้ำ ดังนั้นการปลูกพืชผักริมโขงจึงได้ผลผลิตงอกงามดีและโตเร็วโดยไม่ต้องเสียเงินซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลง อีกทั้งยังไม่ต้องเสียเงินในการเช่าหรือซื้อที่ดินทำกินเพราะที่ดินเกิดขึ้นตามธรรมชาติชาวบ้านสามารถจับจองปลูกผักหมุนเวียนกันไปตามฤดู ไม่มีใครเป็นเจ้าของถาวร ส่วนที่ดินที่ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงมากนักก็มีการจับจองเป็นเจ้าของและส่งต่อไปยังลูกหลานได้ การปลูกผักริมฝั่งน้ำ

ตามฤดูกาลในช่วงน้ำลดถือเป็นเอกลักษณ์ที่พบเฉพาะแม่น้ำโขง เนื่องจากแม่น้ำอื่นๆ ไม่มีการขึ้นลงตามฤดูกาลของแม่น้ำเช่นนี้ แต่ปัจจุบันแม่น้ำโขงได้เกิดการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบในหลายด้าน รวมไปถึงต่อพื้นที่เกษตรริมโขงด้วย ซึ่งแน่นอนว่าสร้างความเดือดร้อนแก่คนจำนวนมากตลอดลำน้ำไม่ใช่แค่ในประเทศไทยเท่านั้น

เกษตรริมโขง 2 แบบ ในเชียงราย

จากการสำรวจเบื้องต้นใน 3 อำเภอของจังหวัดเชียงราย คือ อำเภอเวียงแก่น อำเภอเชียงของ และอำเภอเชียงแสน พบว่ามีการทำการเกษตรริมโขงหลักๆ 2 แบบ คือ 1) การเกษตรริมฝั่งแบบถาวร ซึ่งจุดที่ปลูกจะอยู่สูงเลยระดับน้ำขึ้นลงตามธรรมชาติ มีการปลูกพืชหลายชนิด รวมไปถึงไม้ยืนต้น เช่น การปลูกส้มของหมู่บ้านห้วยเม็ง ตำบลเวียง อำเภอเชียงของ หรือการปลูกส้มโอของหมู่บ้านห้วยลึก ตำบลม่วงยาย อำเภอเวียงแก่น 2) เกษตรริมโขงตามฤดูกาล ทำในช่วงน้ำลดที่ทำให้ที่ดินโผล่ขึ้นมาเป็นที่เพาะปลูก ซึ่งมีทั้งที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขง ตามเกาะ ดอน รวมทั้งริมฝั่งแม่น้ำสาขาย่างเช่นบริเวณปากแม่น้ำอิง แบบที่สองจะมีลักษณะต่างไปจากแบบแรก ทั้งเรื่องลักษณะของดินที่จะอุดมสมบูรณ์กว่าจากแร่ธาตุที่มากับน้ำท่วม ชนิดพันธุ์พืชที่ปลูกซึ่งจะเป็นพืชล้มลุก การบำรุงรักษา รวมถึงกรรมสิทธิ์

การเกษตรริมโขงตามฤดูกาลเป็นอาชีพสำคัญของคนริมโขงทั้ง 3 อำเภอในจังหวัดเชียงราย คือ อำเภอเชียงแสน อำเภอเชียงของ และอำเภอเวียงแก่น โดยปลูกกันทุกหมู่บ้าน มากบ้างน้อยบ้าง เป็นอาชีพที่ไม่ต้องลงทุนอะไรมาก จึงเป็นแหล่งอาหารและรายได้สำคัญของคนทุกคนในชุมชนโดยเฉพาะคนที่มิฐานะยากจน เกษตรริมโขงยังเป็นแหล่งอาหารปลอดภัยที่สำคัญของชาวบ้านเนื่องจากดินอุดมสมบูรณ์ ไม่ต้องพึ่งพาปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ในสมัยก่อนมีการทำเกษตรริมโขงตามฤดูกาลกันมากใน 13 พื้นที่ ใน 3 อำเภอริมฝั่งโขงของเชียงราย คือ 1) บ้านเชียงแสนน้อย อำเภอเชียงแสน 2) บ้านสบคำ

อำเภอเชียงแสน 3) บ้านสบกก อำเภอเชียงแสน 4) บ้านแซว อำเภอเชียงแสน
5) บ้านหาดบ้าย-หาดทรายทอง อำเภอเชียงของ 6) บ้านดอนที่ อำเภอเชียงของ
7) บ้านห้วยเม็ง อำเภอเชียงของ 8) บ้านหัวเวียง อำเภอเชียงของ 9) บ้านหาดไคร้
และบ้านโง้โง้ อำเภอเชียงของ 10) บ้านสบสม อำเภอเชียงของ 11) บ้านศรีดอนชัย
อำเภอเชียงของ 12) บ้านปากอิ่งใต้ อำเภอเชียงของ และ 13) บ้านห้วยลึก
อำเภอเวียงแก่น

จากการสำรวจเบื้องต้นพบว่าการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เกษตรริมโขง
เกิดจาก 3 ปัจจัยสำคัญ คือ 1) การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศแม่น้ำโขง
ที่ผิดธรรมชาติ จากผลของการสร้างเขื่อนและโครงการระเบิดแก่งเพื่อการ
เดินเรือสินค้าในลำน้ำโขง 2) การสร้างตลิ่งหินริมฝั่ง และ 3) การเปลี่ยนแปลง
การใช้ที่ดินจากผลของพัฒนาทางเศรษฐกิจ ที่ทำให้ที่ดินราคาสูงขึ้น ถูกเปลี่ยนมือ
และเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากเกษตรพื้นบ้านไปทำอย่างอื่น เช่น ธุรกิจท่องเที่ยว
การให้เช่าทำการเกษตร ฯลฯ นอกจากนี้ยังพบว่าสิ่งที่ทำให้เกิดผลกระทบซ้ำเติม
มากขึ้น คือ เกษตรพันธสัญญา หรือการเอารัดเอาเปรียบของบริษัทการเกษตร
และพ่อค้านายทุน

การเลือกศึกษา 2 หมู่บ้าน

การศึกษานี้จะเน้นที่การเกษตรแบบที่สองเพราะว่ามีความสัมพันธ์กับ
การเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำโขงที่เห็นได้ชัดกว่า อีกทั้งยังเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของ
ชาวบ้านที่พึ่งพาแม่น้ำโขงโดยตรง โดยเลือกทำวิจัย 2 พื้นที่ คือ 1) *บ้านหาดบ้าย-
หาดทรายทอง* เดิมทีนี้มีชาวบ้านทำเกษตรริมโขงตามฤดูกาลกันเยอะ เคยมี
ดอนในหน้าแล้งขนาดใหญ่ 60 ไร่ พอปี พ.ศ. 2545 ดอนและหาดเริ่มหายไปเรื่อย ๆ
จนปัจจุบันไม่มีการทำเกษตรริมโขงเลย จึงทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลง
ได้ชัด 2) *บ้านปากอิ่งใต้* จะศึกษาการเกษตรริมฝั่งปากแม่น้ำอิ่งที่ก็ได้รับ
ผลกระทบเหมือนกัน ทั้งยังจะเห็นการเปลี่ยนแปลงของชาวบ้านที่หันมาทำ
เกษตรที่ผูกมัดอยู่กับบริษัทการเกษตร ทำให้เกิดปัญหาซ้ำเติมอีกจากการ
ถูกเอารัดเอาเปรียบ

5.2 เกษตรริมโขงที่หมู่บ้านหาดบ้าย–หาดทรายทอง

ระบบนิเวศเกี่ยวกับพื้นที่เกษตรริมโขง

บ้านหาดบ้าย–หาดทรายทอง เป็นชุมชนไทลื้อ สาเหตุที่ตั้งชื่อว่าหมู่บ้านหาดบ้ายเนื่องจากตั้งตามชื่อหาด ซึ่งคำว่าบ้ายหมายถึงเปียง ที่หาดได้เปียง กระแสน้ำโขง เมื่อชุมชนขยายตัวมากขึ้น ปี พ.ศ. 2545 ได้แยกการปกครอง ออกเป็น 2 หมู่ คือ บ้านหาดบ้าย หมู่ 1 และบ้านหาดทรายทอง หมู่ 8

ที่นี่มีลักษณะระบบนิเวศที่เป็นเกาะ หาด ดอน อยู่มาก ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญ ในการทำเกษตรริมโขงตามฤดูกาล ระบบนิเวศแม่น้ำโขงที่สำคัญของหมู่บ้าน หาดบ้าย–หาดทรายทอง ประกอบด้วย 4 ประเภท คือ **ก) หาด** ได้แก่ 1) หาดบ้าย ซึ่งได้หายไปนานแล้ว แต่ก็ยังสามารถพบได้อยู่ในช่วงน้ำลด 2) หาดแสนตอ ซึ่งได้หายไปเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2515 3) หาดหลวง ซึ่งเริ่มมีการเปลี่ยนแปลง เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2518 แต่ปีที่ย้ายไปจริงๆ ไม่มีคนทำการเกษตรได้คือ ปี พ.ศ. 2548 **ข) ดอน** ได้แก่ ดอนหลวง ซึ่งก็เป็นอันเดียวกันกับหาดหลวง **ค) ผา หรือ หิน** ผาจะใช้ประโยชน์ในด้านประเพณี คือ ประเพณีสงกรานต์ มีการละเล่นพื้นบ้านจุดบั้งไฟ ฯลฯ ผาที่บ้านหาดบ้าย–หาดทรายทอง ได้แก่ 1) ผาซี้หิด 2) ผาเต้าน้อย 3) ผาหม้อแกงตอง 4) ผายาย และ **ง) คก** ได้แก่ คกบ้านท่าง (บ้านร้าง) ตั้งอยู่บริเวณบ้านปากกล้วยเดิม

ระบบนิเวศที่เกี่ยวข้องกับการทำเกษตรริมโขงมีอยู่ 2 นิเวศหลัก คือ ริมฝั่งและดอน ดอนที่สำคัญที่ชาวบ้านหาดบ้าย–หาดทรายทองใช้ประโยชน์ คือ ดอนทรายหลวง เมื่อก่อนจะมีเกาะยื่นออกไปเป็นดอนริมตลิ่งขนาดใหญ่ หลายสิบไร่ มองไปจนลึบสายตา ช่วงนั้นดอน เกาะเยอะ หลายเกาะ ตรงกลาง มีแอ่งน้ำหาเตาได้ ซึ่งนอกจากใช้ปลูกผักแล้วยังใช้ในเรื่องกีฬา เช่น วอลเลย์บอล ชายหาด ฟุตบอลชายหาด ฝึกวิ่ง โดยดอนจะไม่ใช่ในเรื่องประเพณี

การทำเกษตรริมโขงที่บ้านหาดบ้าย-หาดทรายทอง

เกษตรริมโขงเป็นการปลูกพืชผักตามริมฝั่งแม่น้ำโขงและตามดอนทรายในช่วงน้ำลด ตั้งแต่ช่วงเดือนตุลาคม-เมษายน ลักษณะเด่นของการทำเกษตรริมโขงคือไม่ต้องใช้ปุ๋ยหรือสารเคมีต่างๆ หรือถ้าใช้ก็ใช้ในปริมาณที่ต่ำมาก เนื่องจากช่วงน้ำหลากกระแสน้ำจะพัดพาตะกอนดินและแร่ธาตุที่อุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติมาสู่พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขง ทำให้พื้นที่เพาะปลูกตามริมฝั่งอุดมสมบูรณ์ บ้านหาดบ้าย-หาดทรายทองทำการเกษตรริมโขงกันมาตั้งแต่อดีต โดยมีการปลูกเยอะสุดในปี พ.ศ. 2545 ตั้งแต่นั้นไม่ได้ทำตลิ่งหิน พืชที่ปลูกเยอะสุดจะเป็นถั่วลိสง นอกนั้นก็จะมีมันแกว มันทราย มันเทศ แตงโม ข้าวโพด ผักพื้นบ้าน (พริก มะเขือ) แม่บ้านทำเกือบทุกหลังคาเรือน แบ่งกันคนละประมาณ 1 งาน ไม่ได้ใช้สารเคมี ปลูกแล้ววางขายตามหน้าบ้าน โดยในอดีตพืชที่ปลูกเยอะสุดจะเป็นถั่วลิสง เนื่องจากอยู่ใกล้ตลาดสดที่ต้องเอาพืชผักไปขายจึงต้องปลูกพืชที่ไม่ต้องกังวลเรื่องการเน่าเสียง่าย

การเลือกดินและพืชที่ปลูก

นอกจากน้ำแล้ว ดินก็เป็นเรื่องสำคัญในการทำเกษตรริมโขง ดินที่ใช้ต้องสอดคล้องกับชนิดพันธุ์ที่นำมาปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตที่ดี ลักษณะดินที่ชาวบ้านเลือกปลูกพืชแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1) ดินร่วนซุย และดินทราย ดินร่วนซุยชาวบ้านจะเลือกปลูกพืชผักประเภทผักสวนครัว เช่น ถั่วลิสงเตา ผักป้อม (ผักซี) ผักสลัด ค่ะน้า น้ำเต้า ผักเตม/ผักเตียม (กระเทียม) โป้ (ต้นหอม หอมแดง) กะหล่ำปลี ถั่วคำ (ถั่วประจำถิ่นไทลื้อ คล้ายๆ ถั่วแขก) เผือก ผักขี้หูด มะแขว่ง (ผักทอง) มะนอย (บวบเหลี่ยม) มะโอบ (บวบเกลี้ยง) แตงจิง (แตงกวา) สายเสื่อ (สายเสื่อหรือถั่วฝักยาว) ถั่วปุง (ถั่วพู) มะห้อย (มะระขี้นก) ข้าวสาลี (ข้าวโพด) ผักที่ปลูกในดินร่วนซุยและควรอยู่ใกล้น้ำเพื่อสะดวกในการรดน้ำ เช่น ผักกาด มะเขือห่าม้า (มะเขือยาว) มะเขือฝอย (มะเขือเปราะ) มะเขือเทศ พริก

2) ดินทราย ชาวบ้านจะเลือกปลูกพืชประเภทหัว เช่น ถั่วดิน (ถั่วลิสง) มันทราย (มันเทศสีเหลือง, ขาว, ม่วง) เผือก เบ็ญจ/ผักกาดหัว (หัวไชเท้า) แตงเต้า (แตงโม) แตงลาย (แตงไทย) มันระแวก (มันแกว) ฯลฯ

กรรมสิทธิ์และการจับจองพื้นที่ปลูก

ที่ดินปลูกผักจะไม่ได้มีกรรมสิทธิ์ตายตัว ไม่ได้มีการจับจองเป็นเจ้าของคนเดียวทุกปี แต่จะแบ่งกันทำเป็นปีๆ ไป บางครั้งน้ำเซาะที่ดินก็มีไม่เท่าเดิม ก็แบ่งกันทำอย่างมีน้ำจิตน้ำใจ ในการแบ่งจะแบ่งโดยใช้ไม้ ใช้เชือก หรือกะเอา แปลงละประมาณครึ่งงาน หรือบางคนได้เยอะก็ประมาณไม่เกิน 1 งาน

เมล็ดพันธุ์

ในอดีตชาวบ้านจะเก็บเมล็ดพันธุ์เอง เช่น ผักกาด ผักชี ข้าวโพด แต่ปัจจุบันซื้อเมล็ดพันธุ์จากตลาด เพราะเมล็ดพันธุ์ที่เก็บเองคุณภาพจะไม่ดี ปลูกยาก

บทบาทหน้าที่หญิง-ชาย

การทำเกษตรริมโขงส่วนมากจะเป็นงานของผู้หญิง ผู้ชายจะไปช่วยเวลาที่ต้องใช้แรงอย่างเช่นการทำให้แปลงผักและการขนผักกลับมาบ้าน ส่วนผู้หญิงจะทำหน้าที่ทั้งปลูก ดูแล เก็บผลผลิต แปรรูป ทำอาหาร นำไปขาย ฯลฯ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

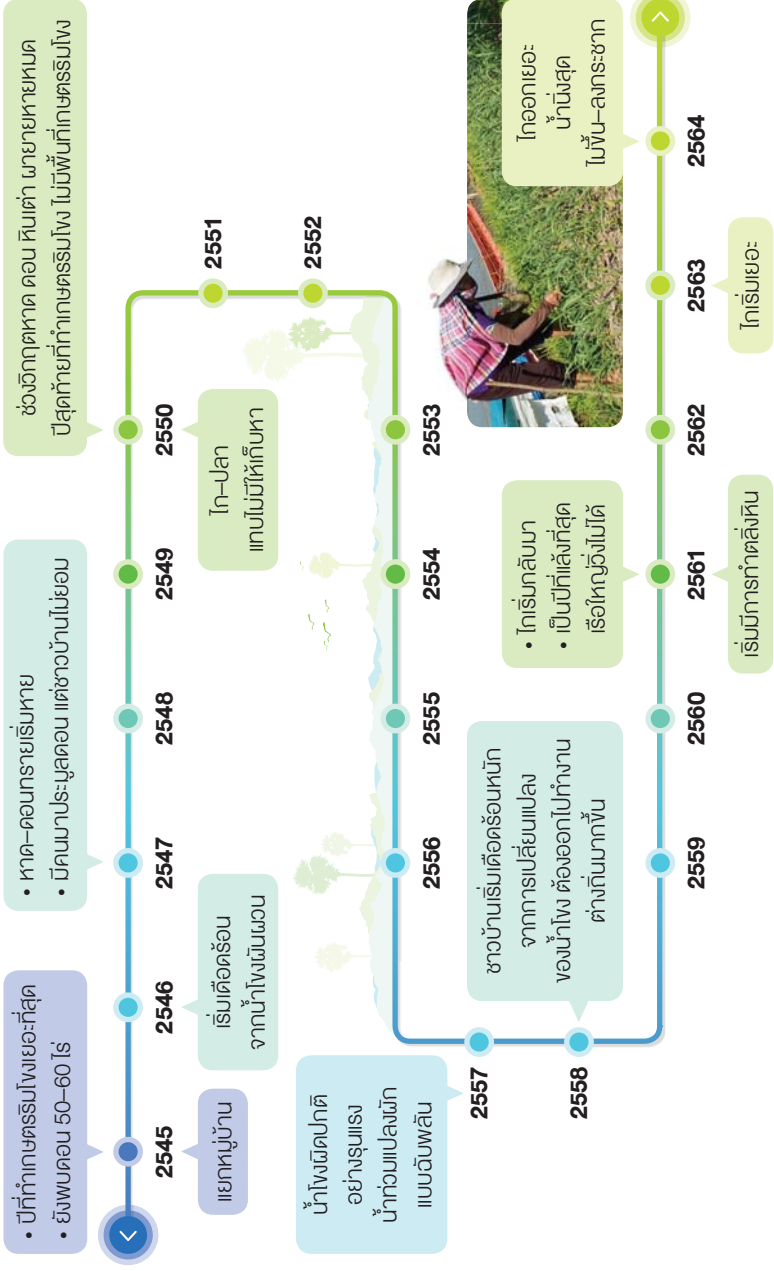
การเปลี่ยนแปลงเริ่มเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2545 ซึ่งในปีนั้นตอนขนาดใหญ่ของหมู่บ้านยังมีอยู่ 50-60 ไร่ การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นและเกิดอย่างต่อเนื่องเรื่อยมาจนปี พ.ศ. 2550 ซึ่งตอนหาดหายไปหมดและเป็นปีสุดท้ายที่ยังพอมีที่ให้ทำเกษตรอยู่บ้าง หลังจากนั้นมาชาวบ้านก็ไม่สามารถทำเกษตรริมโขงได้อีกเลย ปี พ.ศ. 2557-2558 เกิดความผิดปกติอย่างรุนแรงจนสังเกตเห็นได้ ชาวบ้านเดือดร้อน

เรื่องระดับน้ำที่ไม่เป็นธรรมชาติ เช่น น้ำขึ้นทั้งที่ไม่มีฝนตก อยู่ๆ น้ำก็มาท่วมแปลงผักที่กำลังปลูกเสียหายทั้งหมด เมื่อถามถึงสาเหตุ ชาวบ้านก็ไม่รู้แน่ชัดว่าเกิดจากอะไรกันแน่ แต่สันนิษฐานว่าน่าจะมาจาก 2 สาเหตุหลัก และสาเหตุรองอื่นๆ คือ 1) การทำตลิ่งหิน ซึ่งคิดว่าเป็นปัญหาหลักเพราะเห็นได้กับตาชี้ได้ชัด 2) เขื่อนในประเทศจีน 3) สาเหตุอื่นที่เกี่ยวข้อง เช่น การเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ริมฝั่งที่สัตว์เข้าไปกินผักและทำให้ไม่มีที่ปลูกผัก ชาวบ้านกล่าวถึงสาเหตุและการเปลี่ยนแปลงว่า

“ถามว่าเขื่อนกระทบไหม? จริงๆ เราไม่แน่ใจ แต่ก็สังเกตและนำคิดว่าจะเกี่ยวกับระดับน้ำมันขึ้น-ลงเยอะ เราคาดเดาไม่ได้ บางครั้งน้ำแห้งหมดก็มี ปลูกผักไม่ได้ แต่ก่อนระดับน้ำเป็นธรรมชาติ เราคาดการณ์ได้ พอช่วงน้ำลดเราก็ลงปลูกผักเก็บผลผลิตก่อนที่น้ำจะขึ้น แต่ที่นี้มันคาดการณ์ไม่ได้ อย่างขึ้นก็ขึ้น อย่างลงก็ลง”

“อย่างกรณีผา หาด และดอนหาย ตอนนี้ยังไม่รู้เลยว่าดอน หาด กว้าง 50-60 ไร่ ที่หายไปไหนบริเวณท่าเหนือ ทำให้เป็นหาดทรายวางงาม เป็นที่ที่เกี่ยวกับ ตอนนี้อายุได้ยังไม่ก่อนปี 45 ยังมีอยู่ แต่หลังจากนั้นเริ่มหายจนหมดไปเลย หาดนี้สำคัญกับชาวบ้านมากเพราะชาวบ้านใช้ทำกิจกรรมประเพณี ทำมาหากินอย่างทำเกษตรริมโพ ทุกวันนี้ชาวบ้านยังสงสัยหายไปได้อย่างไร”

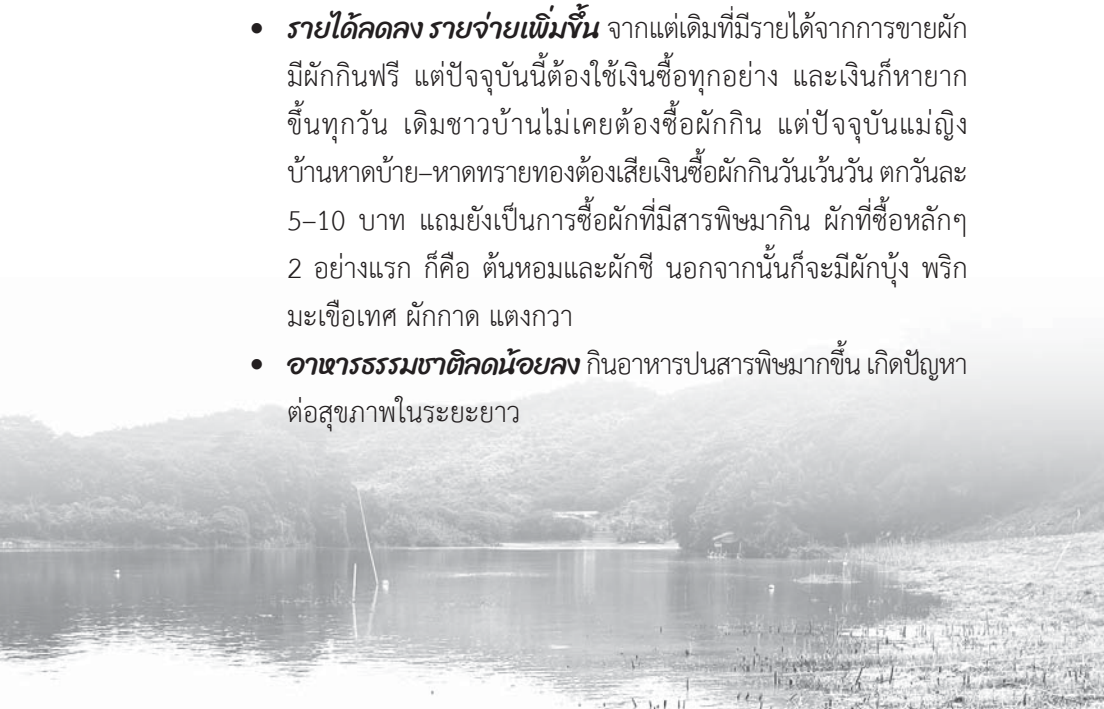
ภาพ แผนภูมิเส้นประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านหาดข่า-หาดทรายทอง

ผลกระทบที่เกิดขึ้น

การเปลี่ยนแปลงได้สร้างผลกระทบทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชนทุกเพศวัย ทั้งผู้หญิง ผู้ชาย โดยผู้หญิงจะได้รับผลกระทบมากกว่าเพราะผู้หญิงจะเกี่ยวข้องกับผักตั้งแต่การปลูกไปจนถึงการทำอาหารในครัว และการขาย เมื่อดูวิถีชีวิตพื้นบ้านในเรื่องอาหารการกินของคนภาคเหนือ รวมไปถึงวัฒนธรรมไทลื้อบ้านหาดบ้าย-หาดทรายทอง พบว่ามีผักเป็นส่วนประกอบสำคัญของทุกมื้อและของเกือบทุกเมนูอาหาร โดยเฉพาะเมนูอาหารพื้นบ้าน เช่น น้ำพริกต่างๆ ทั้งน้ำพริกน้ำผัก น้ำพริกถั่วเน่า น้ำพริกอ่อง น้ำพริกโอด์โลด (แจ่วปลา) น้ำพริกน้ำหน่อ น้ำพริกน้ำปู เอาะปลาแตก หน่อโอ้ แกงไก่ใส่ผักกูด แกงแค แกงหน่อไม้ใส่ปลา แอบท่าหมา เอาะไก่ ท่อนึ่งไก่ ไก่ยี่ ยำเตา ฯลฯ ซึ่งคนที่ทำหน้าที่เข้าครัวทำอาหารส่วนมากก็เป็นผู้หญิง และคนที่ทำหน้าที่ปลูกผักหรือเก็บหาผักจากธรรมชาติส่วนมากก็เป็นผู้หญิงเช่นกัน ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพืชผักจึงกระทบกับผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมีผลกระทบดังนี้

- **รายได้ลดลง รายจ่ายเพิ่มขึ้น** จากแต่เดิมที่มีรายได้จากการขายผักมีผักกินฟรี แต่ปัจจุบันนี้ต้องใช้เงินซื้อทุกอย่าง และเงินก็หายากขึ้นทุกวัน เดิมชาวบ้านไม่เคยต้องซื้อผักกิน แต่ปัจจุบันแม่หญิงบ้านหาดบ้าย-หาดทรายทองต้องเสียเงินซื้อผักกินวันเว้นวัน ตกวันละ 5-10 บาท แล้วยังเป็นการซื้อผักที่มีสารพิษมากิน ผักที่ซื้อหลักๆ 2 อย่างแรก ก็คือ ต้นหอมและผักชี นอกจากนั้นก็จะมีผักบุง พริกมะเขือเทศ ผักกาด แดงกวา
- **อาหารธรรมชาติลดลง** กินอาหารปนสารพิษมากขึ้น เกิดปัญหาต่อสุขภาพในระยะยาว

- **ต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้น** จากเดิมที่เคยมีที่ดินริมโขงแบ่งกันทำเกษตร แต่ปัจจุบันก็ไม่มีแล้ว บางคนต้องไปเช่าที่เพื่อทำเกษตรทำให้ต้นทุนเพิ่มมากขึ้น ถ้าเช่าก็ไร่ละประมาณ 4,000–5,000 บาทต่อปี รวมทั้งต้องมีค่าใช้จ่ายในการสูบน้ำเพิ่มขึ้นเพราะที่ดินอยู่ไกลน้ำมากขึ้น ต้องซื้อเครื่องสูบน้ำหรือท่อมากขึ้น รวมทั้งเสียค่าไฟหรือค่าน้ำมันในการสูบน้ำเพิ่มขึ้น บางคนก็พอมีรายได้ แต่บางคนขาดทุนเพราะต้นทุนสูงทั้งสูบน้ำ ค่าเช่า เมล็ดพันธุ์ ฯลฯ ถึงจะต้องลงทุนเยอะแต่ชาวบ้านก็ทำเพราะไม่มีทางเลือก ถ้าไม่ทำก็ไม่รู้จะทำอะไร และก็ยังมีความหวังว่าเมื่อมันจะได้
- **ต้องออกไปทำงานต่างถิ่น** ต้องห่างจากบ้าน ครอบครัว และหมู่บ้าน
- เพิ่มภาระและความเครียดในครัวเรือน
- การหายไปของวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น การไหว้เจ้าที่ก่อนปลูกผัก

5.3 เกษตรริมอิงที่บ้านปากอิงใต้

พื้นที่การเกษตรของชุมชน

หมู่บ้านปากอิงใต้ หมู่ 16 ตั้งอยู่ปากแม่น้ำอิงที่บรรจบกับแม่น้ำโขง ในอำเภอเชียงของ จึงเป็นชุมชนที่มีความอุดมสมบูรณ์จากระบบนิเวศทั้ง 2 แม่น้ำที่เชื่อมโยงกันโดยตรงในหลายด้าน เช่น การขึ้นลงของน้ำโขงที่มีอิทธิพลต่อระบบน้ำอิง การไหลลงมาของน้ำจากแม่น้ำอิง ดินตะกอนและแร่ธาตุที่พัดพามาจากทั้งสองแม่น้ำ การอพยพขึ้นลงของปลาจากแม่น้ำโขงไปวางไข่และหากินในแหล่งน้ำ และป่าชุ่มน้ำในแม่น้ำอิงที่ต้องผ่านปากน้ำอิง ที่นี่จึงเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์โดยเฉพาะด้านการประมง พื้นที่ริมฝั่งก็มีความอุดมสมบูรณ์จากดินตะกอนทั้งสองแม่น้ำ พื้นที่ทำการเกษตรบริเวณหมู่บ้านปากอิงใต้แบ่งออกเป็น 2 พื้นที่ คือ

1) พื้นที่บนบก เป็นที่ราบน้ำท่วมไม่ถึงผืนใหญ่ อยู่ก่อนเข้าหมู่บ้าน เริ่มตั้งแต่สะพานข้ามแม่น้ำอิงมา ลักษณะเป็นดินปนทรายไม่อุ้มน้ำจึงทำนาไม่ได้ คนที่ทำการเกษตรมีประมาณ 10 ครอบครัว ส่วนมากเป็นชาวบ้านจากบ้านเด่น ชนิดพันธุ์ที่ปลูกส่วนมากเป็นพืชไร่ พืชสวน ที่ส่งขายให้กับบริษัท การเกษตร เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ส้ม หน่อไม้ฝรั่ง และผักสวนครัว เช่น ถั่วฝักยาว แตงกวา พริก มะเขือ

2) พื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำอิง (ฝั่งด้านหมู่บ้านปากอิงใต้) พื้นที่ริมอิงแบ่งเป็น 3 ช่วง ช่วงแรกเริ่มตั้งแต่ปากแม่น้ำที่บรรจบกับแม่น้ำอิง มีความยาวประมาณ 200 เมตร บริเวณนี้มีความสูงและชันทำการเกษตรไม่ได้ ช่วงที่ 2 ถัดมา ยาวประมาณ 800 เมตร ลักษณะเป็นที่ราบริมน้ำซึ่งเป็นที่ทำการเกษตรริมอิง ตามฤดูกาลของชาวบ้านประมาณ 11 ครอบครัว ช่วงที่ 3 พื้นที่ริมฝั่งมีลักษณะ สูงชันซึ่งอยู่ถัดจากช่วงที่ 2 มาจนถึงสะพานข้ามแม่น้ำอิง พื้นที่ทำการเกษตร ช่วงนี้จะอยู่สูง ไม่ได้รับอิทธิพลจากการขึ้นลงของแม่น้ำอิง คนที่ทำการเกษตร บริเวณนี้จะเป็นคนจากหมู่บ้านเด่น

ความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวกับการเกษตรริมอิง

การทำเกษตรริมอิงของชาวบ้านปากอิงใต้จะแบ่งการปลูกออกเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงฤดูหนาวและช่วงฤดูฝน ซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบน้ำขึ้น-ลงของน้ำ ตามธรรมชาติ โดยมีช่วงการหยุดปลูก 4 เดือน ที่จะเริ่มจากเดือนพฤษภาคม ไปจนถึงเดือนสิงหาคม สามารถแบ่งการเพาะปลูกในแต่ละเดือนในรอบปี ดังนี้

ตาราง ปฏิทินการปลูกพืชริมฝั่งแม่น้ำอิงของหมู่บ้านปากอิงใต้

	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
ถั่วแถก	→								→			
กระเจียว			→									
ข้าวโพด	→		→							→		
ผักสวนครัว												
ช่วงหยุดปลูก (ตามระบบ RRSMชาติเค็ม)					→							

ความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวกับพืชหลักที่ปลูกในรอบปี

ถั่วแถก ใช้ระยะเวลาการปลูกประมาณ 4-5 เดือน เริ่มตั้งแต่ปลายเดือน ตุลาคม-เดือนกุมภาพันธ์ การจะลงปลูกถั่วแถกต้องดูระดับน้ำโดยเฉพาะคนที่มีส่วนติดแม่น้ำอิง ต้องปลูกถั่วแถกหลังเดือนสิงหาคมของทุกปี รอน้ำขึ้นเต็มตลิ่งและลงไปก่อนถึงจะลงปลูกได้เพื่อลดความเสี่ยงที่จะถูกน้ำท่วม พอถึงช่วงเก็บเกี่ยวก็ต้องเร่งเก็บ เพราะถ้าเก็บช้าเพียง 1 วัน ถั่วจะโตเกินขนาดไม่ตรงมาตรฐานและราคาตก ชาวบ้านต้องอยู่ในสวนตั้งแต่เช้าจนค่ำมืด ไม่ได้เจอหน้าญาติพี่น้องหรือไปช่วยงานชุมชน ชาวบ้านจึงเรียกถั่วนี้อีกชื่อว่า “ถั่วไร่ญาติ”

กระเจียว ใช้ระยะเวลาในการปลูกจนถึงเก็บเกี่ยวประมาณ 5 เดือน ใน 1 ปี ชาวบ้านจะลงปลูกกระเจียว 2 ช่วง ช่วงแรกจะลงปลูกเดือนมีนาคม ช่วงที่สองลงปลูกเดือนพฤษภาคม ที่ต้องแบ่งออกเป็น 2 ช่วง เนื่องจากต้องดูเรื่องระดับน้ำ ปริมาณน้ำ และสภาพอากาศ ที่ริมฝั่งแม่น้ำอิงจะลงปลูกในช่วง มีนาคม-กรกฎาคม เพราะกังวลเรื่องระดับน้ำที่สูงขึ้นในช่วงเดือนสิงหาคม ส่วนการปลูกอยู่ที่สูงไกลแม่น้ำอิงไม่ต้องกังวลเรื่องน้ำขึ้น ก็จะปลูกช่วงเดือนพฤษภาคม เป็นต้นไป

ข้าวโพด ใช้ระยะเวลาในการปลูกประมาณ 4 เดือน ชาวบ้านลงปลูกข้าวโพดเพื่อปรับดิน มีการแบ่งช่วงเพาะปลูกข้าวโพดออกเป็น 2 ช่วง เช่นกันกับถั่วแขก ชาวบ้านคนไหนที่มีพื้นที่เพาะปลูกริมฝั่งแม่น้ำอิงจะเริ่มลงปลูกข้าวโพดตั้งแต่วันที่ 20 กันยายน เป็นต้นไป เพื่อลดความเสี่ยงในเรื่องน้ำท่วมและรอน้ำจากแม่น้ำอิงลด ส่วนคนที่มีพื้นที่สวนหรือมีพื้นที่ทำการเพาะปลูกไม่ติดแม่น้ำอิง ก็จะเริ่มตั้งแต่เดือนตุลาคม-มกราคม

พืชผักสวนครัว ชาวบ้านปลูกตลอดทั้งปี โดยใช้วิธีการปลูกตามพื้นที่ว่างในสวน ชนิดพันธุ์ที่ปลูกจะมีหลากหลาย เช่น มะเขือเจ้าพญา ผักเผ็ด ถั่วฝักยาว แตงกวา มะละกอ โหระพา พริก ผักกาด ต้นหอม ผักชี กะหล่ำ บรอกโคลี ผักชีหูด แมงลัก เป็นต้น การปลูกผักสวนครัวจะดูช่วงฤดูกาลปลูกเป็นหลัก โดยชาวบ้านจะแบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงฝน และช่วงหน้าหนาว ช่วงฝนให้เลี่ยงการปลูกผักประเภทที่รากเสี่ยงเน่าเมื่อเจอฝนตกหนัก เช่น ต้นหอม ผักชี เป็นต้น

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

แม่หญิงบ้านปากอิงได้กล่าวถึงผลของแม่น้ำโขงที่ขึ้นลงผิดธรรมชาติที่ส่งผลต่อการปลูกพืชริมฝั่งแม่น้ำอิงบริเวณปากแม่น้ำว่า

“เรารู้ยู่ว่าถึงเวลาน้ำมันจะท่วม บางทีก็ท่วมเร็ว ท่วมช้า เสียหายเร็ว เสียหายช้า เรากี่เสี่ยงเอา บางปีถ้าไม่ท่วมเราก็ได้ (พูดพร้อมปาดน้ำตา) ลุ้นแต่ละปี แต่ละเดือน แต่ละครั้งที่เราจะลง จะไปปลูกที่ไหนไม่มีที่ให้ปลูกแล้ว มันมีแค่นี้

ถ้าน้ำไม่ท่วมก็ไปได้ทั้งปีเนาะ ถ้าท่วมแบบนี้มันก็หายไป สองสามไร่ กุณเราหายทั้งไปเรื่อยๆ เป็นหมื่นสองหมื่น เหมือนกับ หักมือเราไปข้างนึง เหลือข้างเดียว มันก็หุดหู่ละ จะให้ใครมาช่วยเหลือก็ต้องช่วยเหลือตัวเก่า (ตัวเอง) ก่อน

ต้องทำใจ แต่เสียใจนี้เสียใจแน่นอน มันหมดแล้วนี่ หมดค่า ต้นทุน หมดกำลังใจ หมดละ หมดทุกอย่าง มันก็ได้แต่ว่า เริ่มต้นใหม่ มีความคิดว่าหนีไปปรับจ้างเอาดีกว่ามัย เราไม่ต้องลงทุน

คิดว่าในอนาคตต้องมี มันต้องเอาหาจิตแพทย์เข้ามาอบรมชาวบ้าน เพราะมันเครียด เกษตรก็เครียด การใช้จ่ายทุกวัน ก็เครียด เริ่มเครียดขึ้นมาเรื่อยๆ จากสบายๆ เมื่อก่อน”

การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการทำเกษตรริมอิงของชาวบ้านปากอิงได้มีสาเหตุสำคัญจาก 2 ประการ *ประการแรก* การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศแม่น้ำโขง พบว่าการเปลี่ยนแปลงและความผันผวนของแม่น้ำโขงส่งผลโดยตรงต่อแม่น้ำสาขาอย่างแม่น้ำอิงมาอย่างต่อเนื่องตลอด 20 ปีที่ผ่านมา ทั้งการลดลงของพันธุ์ปลา น้ำกัดเซาะริมน้ำอิง และระบบน้ำขึ้น-ลงผิดธรรมชาติ ถ้าตามธรรมชาติแล้วเมื่อน้ำโขงลดน้ำอิงจะแห้งด้วย สมัยก่อนน้ำอิงจะลงต่ำสุด

ในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน โดยชาวบ้านสามารถเดินข้ามแม่น้ำอิงบริเวณนี้ได้ จากนั้นระดับน้ำจะเริ่มขึ้นในเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน และจะขึ้นสูงสุดในช่วงเดือนกรกฎาคมและจะแช่อยู่นานประมาณ 5-7 วัน จากนั้นก็จะค่อยๆ ลดลงเรื่อยๆ จนถึงระดับต่ำสุดในช่วงเดือนมีนาคม-เมษายนอีกครั้ง เป็นวงจรตามธรรมชาติ พอเข้าเดือนพฤษภาคมก็จะเริ่มหยุดการปลูกเพราะจะไม่ทันการเก็บเกี่ยว โดยทั่วไปชาวบ้านจะมีเวลาในการทำเกษตรเกือบ 10 เดือน แต่ปัจจุบันมันไม่เป็นไปตามวงจรธรรมชาติ แม่น้ำอิงขึ้น-ลงเร็วผิดธรรมชาติ ส่งผลกระทบต่อการเพาะปลูกธัญพืชมาหลายปี โดยเฉพาะช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมาที่เปลี่ยนแปลงหนักและไม่สามารถคาดเดาอะไรได้เลย อีกทั้งน้ำยังท่วมแช่นาน การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศประการหนึ่งที่เกิดขึ้นได้คือการหายไปของเกาะยายป่านที่ปากแม่น้ำอิง และเกาะในแม่น้ำอิงที่หายไปเมื่อประมาณ 10 ปีที่แล้ว

แม่มาลี กล่าวว่่า

“บางครั้งไม่ใช่ฝนก็มีน้ำขึ้น บ้านเราไม่มีตลิ่งหรือคันกันน้ำ ถ้าน้ำขึ้นมาก็เข้าสวนผักเลย เราต้องปลูกผักอย่างเผาะระวัง เพราะถ้าเสียหายคือเงินที่ลงทุนไปก็หายไปด้วย”

แม่นารีศรา กล่าวต่อว่่า

“ถ้าระดับน้ำเป็นไปตามปกติที่เคยเป็นช่วงปลายเดือนสิงหา-ต้นกันยา น้ำจะแห้งลงไปแล้ว แปลงผักของแม่แม่ก็จะต้องเตรียมดินเพื่อลงข้าวโพด แต่วันนี้ข้าววันที่ 9 แล้วน้ำยังไม่ลดเลย แล้วแปลงผักแม่ก็ยังมีอยู่ในน้ำอยู่เลย เนื้อที่เกือบไร่แล้วจะปลูกยังงัย”

ประการที่สอง การเปลี่ยนแปลงจากการเกษตรสมัยใหม่และการผูกอยู่กับบริษัทการเกษตร แต่ก่อนชาวบ้านทำเกษตรเพื่อยังชีพ ผลผลิตที่ได้นำไปขายนำไปเลี้ยงสัตว์ และนำไปแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านใกล้เคียง ปี พ.ศ. 2540 เริ่มทำเกษตรอย่างเข้มข้นทั้งปลูกข้าวโพด ปลูกไผ่ยาสูบ พร้อมทั้งบริษัทการเกษตรได้เข้ามาชักชวนให้ชาวบ้านปลูกถั่วแขกเพื่อส่งโรงงาน ปัจจุบันชาวบ้านทำการเกษตรส่งขาย 3 ช่องทาง คือ ส่งบริษัทการเกษตร ส่งพ่อค้าคนกลางที่มารับซื้อไปขายที่ตลาดสด และขายเองในหมู่บ้าน การทำเกษตรริมอิงปัจจุบันจึงเป็นไปตามกลไกตลาดโดยมีนายทุนจากโรงงานและพ่อค้าคนกลางเข้ามาเป็นผู้กำหนดราคาซื้อขาย บางปีชาวบ้านต้องประสบกับปัญหาผลผลิตตกต่ำ ขายไม่ได้ ราคาไม่คุ้มกับทุนและแรงที่ลงไป ทั้งนี้ชาวบ้านยังต้องแบกรับต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น ทั้งราคายาฆ่าแมลง ปุ๋ย เมล็ดพันธุ์

ชาวบ้าน *กล่าวว่า*

**“ทำเกษตรทุกวันนี่แทบไม่ได้อะไร ปลูกพืชหมุนเวียน ซึ่ปุ๋ย
ก็หมุนเวียนเช่นกัน”**

จะเห็นว่านอกจากการเปลี่ยนแปลงทางระบบนิเวศที่ผิดธรรมชาติ ไม่สามารถคาดเดาได้เหมือนแต่ก่อนแล้ว ชาวบ้านยังต้องเจอกับปัญหาการผลิตและการขายที่ถูกกำหนดโดยกับบริษัทการเกษตรขนาดใหญ่ที่เป็นเจ้าตลาด ชาวบ้านได้พยายามแก้ปัญหาด้วยตัวเองหลายด้าน เช่น 1) คอยหมั่นสังเกตการขึ้นลงและคาดเดาของน้ำ เพื่อดูว่าควรลงทุนปลูกหรือไม่ อย่างไร 2) เลือกเมล็ดพันธุ์ที่ราคาถูกลง 3) เลือกปลูกพืชชนิดที่ให้ผลผลิตเร็ว

06

การเปลี่ยนแปลง การพึ่งพาแม่น้ำโขง และการปรับตัวของชุมชน

วิถีชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงไปตามการพัฒนาในพื้นที่ชายแดน แต่การเปลี่ยนแปลงจากแม่น้ำโขงเริ่มเห็นผลชัดเจนจากการสร้างเขื่อนแห่งแรกในแม่น้ำโขง ในปี พ.ศ. 2539 ต่อมามีการพัฒนาเส้นทางการค้าและมีเรือสินค้าเริ่มสัญจรในแม่น้ำโขงในปี พ.ศ. 2547–2548 การเปลี่ยนแปลงในแม่น้ำโขงเริ่มเห็นผลกระทบที่ชัดเจนขึ้น แม่น้ำโขงก็ลดความอุดมสมบูรณ์ลง ประกอบกับภาวะเศรษฐกิจราคาพืชผลทางการเกษตรราคาตกต่ำ ทำให้การใช้ชีวิตแบบดั้งเดิมของชุมชนอยู่ได้ยากขึ้น จึงมีการปรับตัวในการประกอบอาชีพของคนในพื้นที่บ้างผันตัวไปทำงานในเมืองใหญ่ หันมาค้าขาย ทำการเกษตรรูปแบบใหม่เพื่อการส่งออก หลายคนยังคงพึ่งพาแม่น้ำโขงเป็นแหล่งอาหารและรายได้หลัก คนหาปลาจากแม่น้ำส่วนใหญ่เป็นคนที่มียุ 50 ปีขึ้นไป ทั้งนี้การปรับเปลี่ยนของคนในชุมชนก็มีความแตกต่างกันในรายละเอียดระหว่างชายและหญิง ซึ่งวิธีการปรับตัวของชุมชนริมแม่น้ำโขงที่สรุปได้มีดังนี้

เปลี่ยนอาชีพมาเป็นการค้าขายชายแดน

การค้าชายแดนเกิดขึ้นมายาวนานตั้งแต่ในอดีตควบคู่กับชุมชนพื้นที่ชายแดน ต่อมาเมื่อมีการประกาศนโยบายการควบคุมการค้าชายแดนทำให้พื้นที่ชายแดนที่เป็นด่านประเพณีเดิมกลายเป็นพื้นที่หรือช่องทางการค้าชายแดนที่เป็นทางการ เช่นที่บ้านสบคำ บ้านเชียงแสนน้อย บ้านสบกก บ้านหาดบ้าย บ้านหาดไคร้ บ้านปากอิง บ้านแจมป่อง และบ้านห้วยลึก การปรับตัวจากการทำเกษตรริมโขงและประมงมาทำการค้าขาย ทำได้เฉพาะกลุ่มคนที่มีฐานะทางการเงินหรือครอบครัวทำอาชีพค้าขายมาก่อน ส่วนคนหาปลาบางส่วนหันมารับจ้างขนของ ขับเรือขนส่งแทนการหาปลาที่เป็นเพียงอาชีพเสริมยามว่าง

“พ่อก็ได้ต่อเรือใหม่ใหญ่ขึ้นกว่าเดิมจากเรือหาปลา รับจ้าง มีคนส่งคนที่จุดผ่อนปรน แล้วก็ขนของยามว่าง ก็จะไปหาปลา เพราะว่าหาปลาไม่ได้ แต่ก็ยังหาปลาอยู่เพราะอยู่กับน้ำมันหนีไม่พ้น”

อุ้น ธรรมวงศ์ นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

“ครอบครัวผมแต่ก่อนก็หาปลา ระเบียบหลังหาปลาไม่ได้ พ่อก็หันมาทำอาชีพขับเรือรับจ้าง ขนของไปฝั่งลาว จะให้หาปลาแบบเดิมมันเลี้ยงครอบครัวไม่ได้แล้ว วันหนึ่งก็ทำได้สัก 2 เทียบก็พออยู่ได้ นอกจากขับเรือใครขยันก็ไปแบกของที่ท่าวัดหลวง หาปลาก็ยังหาอยู่แต่หาเอาสนุกยามว่าง อาชีพครอบครัวตอนนี้กลายเป็นขับเรือรับจ้างเต็มตัวเลย ผมเป็นลูกก็มาขับเรืออย่างเดียวที่ท่าวัดหลวง”

เดชศักดิ์ ธิ์เสียบแหลม นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

ทั้งนี้การปรับจากการหาปลาเป็นค้าขายทำได้เฉพาะชุมชนที่ทำการค้าขายและมีท่าเรือที่เป็นจุดผ่อนปรน ตัวอย่างเช่น บ้านหาดบ้าย บ้านแจมป่อง และบ้านห้วยลึก ส่วนที่ไม่สามารถปรับตัวไปค้าขายได้เนื่องจากไม่มีจุดผ่อนปรนเป็นของชุมชน อย่างเช่น บ้านเชียงแสนน้อย บ้านสบกก และบ้านปากอิงใต้ บ้านที่มีการปรับมาทำด้านธุรกิจท่องเที่ยว เช่น บ้านสบรวก

เปลี่ยนเป็นอาชีพรับจ้าง

คนที่เปลี่ยนส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนรุ่นใหม่หรือคนที่มีอายุ 50 ปีลงมา ซึ่งปรับตัวไปทำงานยังต่างจังหวัดในภาคก่อสร้าง ค้าขาย ภาคบริการ งานช่าง ทำงานโรงงาน อยู่ต่างจังหวัด เนื่องจากไม่สามารถหาปลาเลี้ยงชีพได้แบบเดิม การทำเกษตรไม่คุ้มทุน ราคาพืชผลการเกษตรตกต่ำและใช้ต้นทุนที่สูง

“แต่ก่อนพ่อผมก็หาปลา ปลูกผักริมโพ แต่มันไม่สามารถเลี้ยงชีพได้แล้ว ทุนก็ไม่มี ผมเลยใช้ความรู้เป็นช่างไฟช่างแอร์รับจ้างในตัวเมืองเชียงของ ปลูกผักก็เหลือเพียงปลูกไว้กินยามว่าง หาปลาก็เป็นกิจกรรมยามว่างพักผ่อนมากกว่า ไปสวนไปนอนป่า เป็นการไปพักผ่อนมากกว่า จะให้ไปหาปลาก็ไม่สามารถมีรายได้เลี้ยงครอบครัวได้”

นายพงศกร ไทยใหม่ นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

“บ้านปากอึ้งคนหนุ่มรุ่นใหม่ๆไปทำงานบริษัท เรียนจบ บ้างก็ไปเป็นข้าราชการ ทำงานต่างจังหวัด จะให้เขามาหาปลา ทำสวนทำไร่แบบพ่อแม่เขาไม่เอาแล้ว ทำแล้วไม่ได้อะไร ปลา ก็หายากขึ้น แต่ก่อนหาปลาเป็นหลักจนส่งลูกเรียนสูงๆ ได้ ปีใหม่ เขาก็จะกลับมาเที่ยวสักครั้ง เหลือแต่คนรุ่นนี้ที่อยู่กับหมู่บ้าน คนหนุ่มเข้าไปในเมืองหมดแล้ว”

นายอวยชัย คงสวน นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

ปรับวิธีการปลูกพืชและการทำการประมง

สำหรับคนส่วนใหญ่ที่ไม่สามารถไปทำงานยังต่างจังหวัดได้ก็มีการปรับ การทำการเกษตรเพิ่มมากขึ้น เช่น การปลูกพืชที่เป็นที่ต้องการของตลาด มีการทำสัญญารับซื้อหรือเกษตรพันธสัญญา แต่ก็ขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศ ราคาผลผลิตในแต่ละปี ที่ไม่สามารถกำหนดเองได้

“บางปีกระเจี๊ยบเขียวราคาดีก็รวมกลุ่มกันปลูก คุรราคา กุ้งตลาด รวมตัวกันขายแล้วไปส่งให้พ่อค้าเองโดยไม่ต้อง ผ่านพ่อค้าคนกลาง เราต้องรู้ว่าสินค้าเกษตรตัวไหนเป็นที่ ต้องการอีกก็ บ้านปากอึ้ง 1 ปี จะปลูกพืชได้ 3-4 อย่าง ไม่รู้ จะไปทำอาชีพอะไรก็ต้องเรียนรู้ ศึกษาอยู่กับมันนี่แหละ บางปี ฝนดีน้ำดีราคาดีก็พอได้ ปีไหนแย่ก็หาวิธีแก้ไวกันต่อไป”

ประชาติ เพ็งจันทร์ นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

ส่วนการหาปลาได้มีการปรับหาปลาเป็นช่วงฤดู ไม่ได้หาปลาเป็นประจำ หากมีข่าวว่าช่วงไหนมีการจับปลาได้ก็ค่อยลงไปหาปลา มีการปรับเครื่องมือด้วย เช่น ใช้ตาข่ายสองชั้นทั้งตาใหญ่และตาเล็กเพื่อให้ได้ปลาทั้งสองขนาด ทำให้ ไม่เสียเวลาคำนํ้ามัน

“พีก็รอฟังบ้านหาดไคร้ ถ้าเขาได้ปลาแล้ว พีก็จะเอามอง
ไปโหล ถ้าไม่มีข่าวก็ไม่ลองเสียตายน้ำมัน บางคนใส่ตาข่ายสองชั้น
ได้ปลาสองขนาดเลย แต่ก่อนคาดเดาได้ว่าช่วงนี้ปลาชนิดนี้นั้น
ตอนนี้เดาไม่ได้แล้ว น้ำมันผิเดพิี้ยน ไม่หากก็ต้องหาเพราะเรา
หากินกับน้ำมันตลอด”

สมหวัง พรหมมินทร์ นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

ที่ชุมชนบ้านเชียงแสนน้อยได้ปรับเรื่องช่วงเวลาและจุดหาปลา ช่วงฤดู
น้ำขึ้นจะมาหาปลาทางปากแม่น้ำกก ในฤดูแล้งหาปลาในแม่น้ำกกและ
ตามหนองน้ำ หาปลาเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมเท่านั้น

“พอก็เริ่มมาค้าเนื้อ ค้าปลา แต่ก่อนหาปลาครั้งวันแล้วให้
เมียมาขาย ตอนนี้มันหาไม่ค่อยได้ ต้องเข้าไปแม่น้ำกก หรือ
ในหนอง จะได้ปลาก็ช่วงน้ำขึ้นใหม่ ใส่เบ็ด ใส่ไซลั่น รอจังหวะ
เอา ไม่ได้หากทั้งปีแบบแต่ก่อน”

สุขใจ ยานะ นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

เกษตรรูปแบบใหม่เพื่อการส่งออก

บ้านห้วยลึกได้มีการปรับการทำสวนส้มโอ มีช่วงหนึ่งที่ทำกันทั้งหมดบ้าน
จนราคาตก ผลผลิตล้นตลาด เกิดภาวะขาดทุน ทำให้ชุมชนเริ่มตัดต้นส้มโอทิ้ง
แต่คนรุ่นใหม่ได้ปรับโดยการปลูกจำนวนที่ลดลง ดูแลผลผลิตให้ได้คุณภาพ
มาตรฐาน เน้นการตลาด มีการรวมกลุ่มเป็นรูปแบบสหกรณ์ และทำการส่งขาย
ยังต่างประเทศ ทำให้ส้มโอบ้านห้วยลึกมีราคาที่สูงขึ้น

“ตอนนี้ผมเข้ามาทำในรูปสหกรณ์ มีการรวมสมาชิก
ปลูกแบบเน้นผลผลิตที่ได้มาตรฐานเท่ากัน แล้วทำการส่งออก
ไปต่างประเทศได้ราคาดีกว่าขายเป็นลูก แต่เราต้องมีมาตรฐาน
ทุกสวนต้องทำเหมือนกันหมด แล้วรวมกลุ่มกันถึงจะส่งขาย
ออกได้ จะให้ไปทำเกษตรแบบเดิมไม่ได้แล้ว ต้องมีการปรับ
ประยุกต์ใช้เกษตรสมัยใหม่ที่เรารเรียนมา เกษตรแบบเดิมมัน
ไม่สามารถเลี้ยงชีพได้ เน้นเรื่องการค้าการขายการส่งออก”

เชาวลิต บุญทัน นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

เพาะขยายพันธุ์ปลา เลี้ยงแหล่งน้ำในชุมชน

ชุมชนบ้านปากอึ่ง ได้เรียนรู้การผสมเทียมปลาจากกรมประมง ในทุกปี
ช่วงฤดูวางไข่จะมีการผสมเทียมปลาเพื่อปล่อยลงแหล่งน้ำธรรมชาติและนำปลา
ส่วนหนึ่งไปเลี้ยงในหนองน้ำสาธารณะหมู่บ้าน พอครบรอบ 1 ปี จะมีการจับขาย
เพื่อสร้างรายได้ให้กับหมู่บ้านแทนการหาปลาจากแหล่งน้ำธรรมชาติ

“ทุกปีเราจะผสมเทียมปลา ส่วนหนึ่งก็ปล่อยลงหนอง
หมู่บ้าน ปีที่ผ่านมาได้จับปลาสร้อย ขายราคาดีมากเพราะ
เป็นปลาที่คนนิยม บ้านเราก็กินกัน เพราะปลานอกในธรรมชาติ
หายาก ดิที่มีหนองน้ำทำให้ชุมชนได้มีปลากิน ได้ขายปลา”

อวยชัย คงสวน นักวิจัยชาวบ้านกล่าว

ภาคผนวก

• นักวิจัย

บ้านหาดบ้าย–หาดทรายทอง

1. นายสมศักดิ์ ตียะระ
2. นางดวงพร ธรรมวงศ์
3. นางจันทร์แก้ว ธรรมวงศ์
4. นางไพล ธรรมวงศ์
5. นางบัวเครือ ธรรมวงศ์
6. นางบัวสาย ธรรมวงศ์
7. นางขันแก้ว ธรรมวงศ์
8. นางสาวตี ตียะระ
9. นางสมพร ธรรมวงศ์
10. นางพิชญภา ธรรมวงศ์
11. นางจันทร์แสง ปานทอง
12. นางแสงหล้า ธรรมวงศ์
13. นางคำมี นวลแจ่ม
14. นางแสงภา ธรรมวงศ์
15. นางณัฐธนิชา ตียะระ

• นักวิจัยบ้านปากอิงใต้

1. นางอ้อย คงสวน
2. นางนาริศรา พูลศิริวิสัย
3. นางโสภิน อินทรวงค์
4. นางจินดา บุญต่อม
5. นางอรุณ สุวรรณดี
6. นางมาลี ขุนหล้า
7. นางดาวร บุตรดี
8. นายมานพ มณีรัตน์
9. นายอวยชัย คงสวน
10. นายอำนาจ สุวรรณดี
11. นายสมหวัง เสนสาร
12. นายพรชัย บุตรดี
13. นายณัฐพล บุญไทร
14. นายสมนึก เลิศตระกูล
15. นายเอกราช บุตรดี
16. นายบุญธรรม บุตรดี
17. นายวิชัย สัญลักษณ์

• บัณฑิตวิทยาลัยบ้านแจมป๋อง

1. นางสาวรุ่งอรุณ ชัยวงศ์
2. นางสุพิน ชัยวงศ์
3. นางแก้ว อินตา
4. นางสาวสนม ชัยวงศ์
5. นางสุรินนีย์ ชัยวงศ์
6. นางนารี ชัยวงศ์
7. นางค่านวล อินตา
8. นางบัวจันทร์ ชัยวงศ์
9. นางสาวพิกุล ชัยวงศ์
10. นางภักชนิดา ไทยสวน
11. นางสาววารุณี ชัยวงศ์
12. นางนันทกา ปานแสง
13. นางสาวสนธยา ยะแก้ว
14. นางวาสนา มั่งชู
15. นางสุกัญญา อินตา
16. นางสุพรรณษา ชัยวงศ์
17. นางผ่องศรี เครือลักษณ์
18. นางดวงจันทร์ ชัยวงศ์
19. นายมานพ วงค์ชัย
20. นายมานพ ชัยวงศ์
21. นายสมบูรณ์ ชัยวงศ์
22. นายแสงเพชร ชัยวงศ์
23. นายปิยะพงษ์ สุขคำฟอง
24. นายบรรจง อินตา

• บัณฑิตวิทยาลัยบ้านห้วยลึก

1. นางสุธรรม ศรีนงวงศ์
2. นางจันทร์ทิพย์ ฤกษ์มา
3. นางนิภาพรรณ อินทวงค์
4. นางจันทร์ฉาย โปธิปัญญา
5. นางภู ศรีนาวา
6. นางจันทิพย์ บุญประเสริฐ
7. นายพินันต์ อินทวงค์
8. นายอินสม วิเศษ
9. นายสมรัตน์ อินท๊ะปัญญา
10. นายสมบูรณ์ คำมาวงศ์
11. นายทองไหว บัวโรเดซ
12. นายประสิทธิ์ อินทวงค์
13. นายสุพจน์ พงษ์สวัสดิ์
14. นายบุญมี แหวนแก้ว
15. นายชัยวัฒน์ ดวงธิดา

• นักวิจัยบ้านสบคำ

1. นายบุษดา สุวรรณดี
2. นายเพ็ง มหาคง
3. นายบุญสุข สุวรรณดี
4. นายถวัล พาว์วันดี
5. นายพรหมมา สุขปัญญา
6. นายเฉลิม ทองฝาง
7. นายวงเดือน สุขปัญญา
8. นายธงชัย จันทะเขมา
9. นายผัด อินทจักร์
10. นายเหนียว อินทจักร์
11. นายสุปัน เนตรรังษี
12. นายบุญธรรม ใจพันธ์
13. นายบุญแก้ว คำหล่อ
14. นายอัศนัย มานะวงศ์
15. เด็กชายอานัส โทแก้ว
16. นายสมนึก เนตรรังษี
17. นายเจริญ คำหล่อ
18. นายเหรียญ ใจพันธ์
19. นายทองเล็ก สุวรรณดี
20. นายบุญสม สีนา
21. นายอุ้นคำ สุวรรณดี
22. นายสายัณห์ สมพันธ์
23. นายถาวร เดชมี
24. นายทองสน สมพันธ์

25. นายเพ็ง พิมพา
26. นายบุญทัน สุวรรณดี
27. นายบุญรักษ์ ขุนปัน
28. นายคำ สุขปัญญา
29. นายแดง สมพันธ์
30. นายอานนท์ สมพันธ์
31. นางดวงเพ็ญ สุวรรณดี
32. นายณรงค์ เชื้อเจ็ดตน

• นักวิจัยบ้านสบกก

1. นายศุภร์ สมควร
2. นายสมเดช สิงห์ทอง
3. นายสมเดช ธนาตุลยกุล
4. นายพิชัย ใจเจริญ
5. นายไพริน ชมชื่น
6. นายเมฆ กาวีละ
7. นายเชวง โยธาอุด
8. นายบัญชา ตามบุญ
9. นายชัย นาสาวา
10. นายจำลอง โยธาอุด
11. นายสายัน พรหมเมือง
12. นายพยนต์ แก้วดำ
13. นายบุญธรรม ตานะอาจ
14. นายอินผล ทะรุมา
15. นายองอาจ อุดมพันธ์

16. นายพิชัย กุณะ
17. นายนิรันดร์ กุณะ
18. นายศักดิ์ คำลู่
19. นายทอง บุญสุน
20. นายทัศน์ ชาวบ้าน
21. นายสุพรรณ แก้ววงศ์
22. นายเตียน เงินทอก

• นักวิจัยบ้านสบรวก

1. นายดำรง ปักอยู่
2. นายยอด สุตวงศ์
3. นายสิงห์ แก้วดำ
4. นายทองจันทร์ ยาดี
5. นายกิตติม ศรีรัตน
6. นายเดช พรหมปัญญา
7. นายสมบูรณ์ อินทะวงศ์
8. นายประสิทธิ์ สุพันธ์
9. นายเสกสันต์ จับใจนาย
10. นายธิดคม คิงคำ
11. นายอ้าย อุปทา
12. นายเวียงแก้ว ยาดี
13. นายอ่อง สุพรรณ

• นักวิจัยบ้านเชียงแสนน้อย

1. นายสมจิตร ภาณุวงศ์
2. นายพัฒน์ ศรีสวัสดิ์
3. นายสวัสดิ์ มั่งมูล
4. นายสุขใจ ยานะ
5. นายวีระ แก้วดำ
6. นายทวี สุนันทา

• นักวิจัยบ้านดอนก่

1. นายสาย ศรีบุญเรือง
2. นายสมศักดิ์ นันทรักษ์
3. นายสาคร สิทธิแก้ว
4. นายอนุสรณ์ นันทรักษ์
5. นายเพ็ง จันทวงศ์
6. นายวันดี ศรีสุดาวรรณ
7. นายพรหมินทร์ วิไลทอง
8. นายทะนง บุญทวี

“ถามว่าเขื่อนกระทบไหม? จริงๆ เราไม่แน่ใจ แต่ที่สังเกตและน่าจะคิดว่าจะเกี่ยวข้องคือระดับน้ำมันขึ้น-ลงเยอะ เราคาดเดาไม่ได้ บางครั้งน้ำแห้งหมดก็มี ปลุกผักไม่ได้ แต่ก่อนระดับน้ำเป็นธรรมชาติ เราคาดการณได้ พอช่วงน้ำลดเราก็ตลึงปลุกผักเก็บผลผลิตก่อนที่น้ำจะขึ้น แต่ที่นี้มันคาดการณไม่ได้ อยากรู้ก็ขึ้น อยากรู้อกก็ลง”

“อย่างกรณีผา หาด และดอนหาย ตอนนี้ยังไม่รู้เลยว่าดอนหาด กว่า 50-60 ไร่ ที่หายไปไหนบริเวณท่าเหนือ ทำให้เป็นหาดทรายขาวงาม เป็นที่เที่ยวด้วย ตอนนี้หายได้ยังไงก่อนปี 45 ยังมีอยู่ แต่หลังจากนั้นเริ่มหายจนหมดไปเลย หาดนี้สำคัญกับชาวบ้านมากเพราะชาวบ้านใช้ทำกิจกรรมประเพณี ทำมาหากินอย่างทำเกษตรริมโขง ทุกวันนี้ชาวบ้านยังสงสัยหายไปได้ยังไง”

ชาวบ้านหมู่บ้านหาดบ้าย-หาดทรายทอง